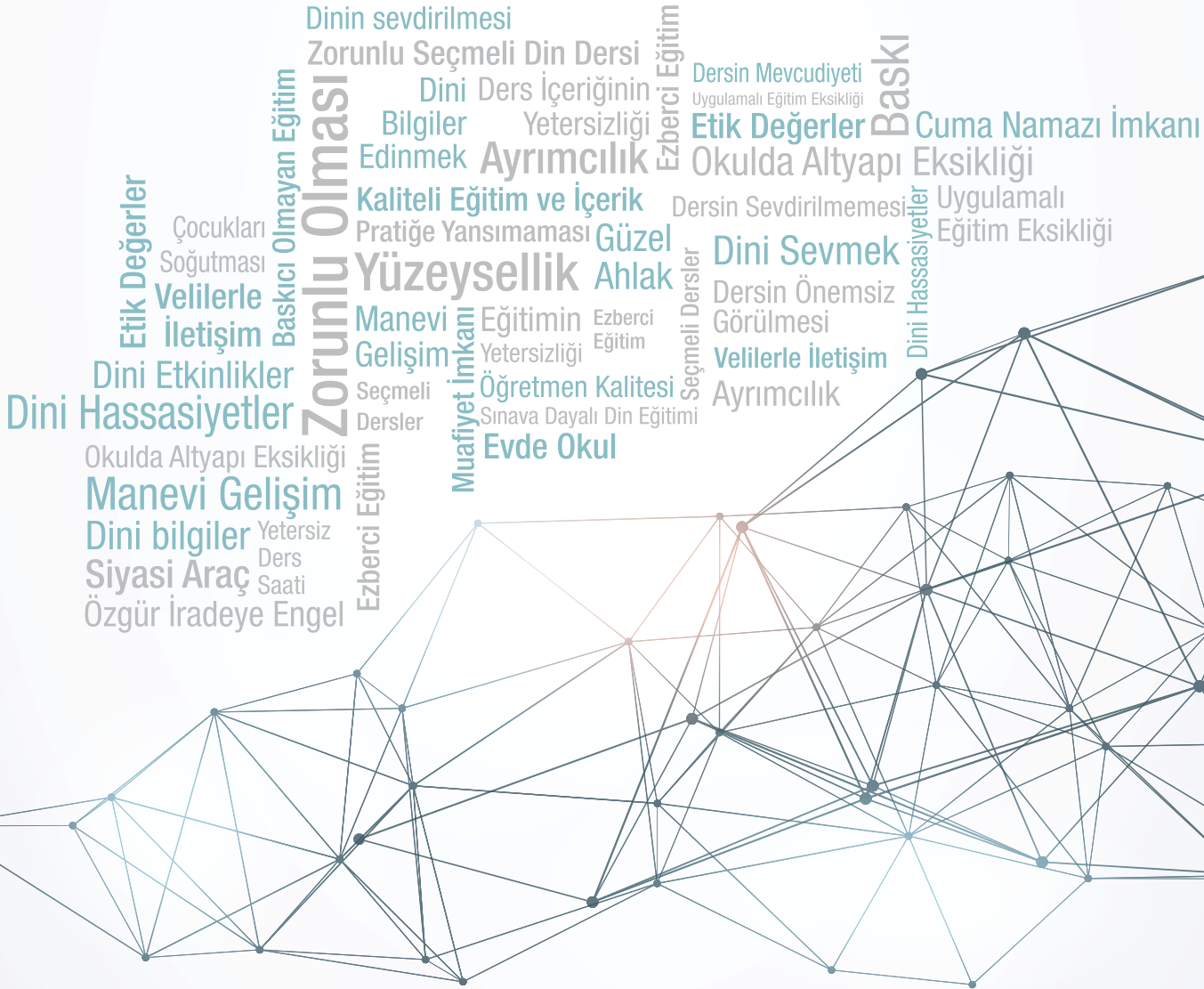

Eğitimde oğulculuk ve İnanç Özgürlüğü:

Yetişkinlerin ve ocukların Gözünden Okullarda Din Dersleri ve Dinin Görünümleri

Özge Genç, Demet Taşkan, Ulaş Tol, Mine Yıldırım

Eğitimde Çoğulculuk ve İnanç Özgürlüğü:

Yetişkinlerin ve Çocukların Gözünden
Okullarda Din Dersleri ve Dinin Görünümleri

Özge Genç, Demet Taşkan, Ulaş Tol, Mine Yıldırım

Kore Şehitleri Cad. No: 38/3
Zincirlikuyu, 34394, İstanbul
T +90 212 217 75 65-66
F +90 212 347 18 86
E info@podem.org.tr
www.podem.org.tr

EĞİTİMDE ÇOĞULCULUK VE İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ: YETİŞKİNLERİN VE ÇOCUKLARIN GÖZÜNDEN OKULLARDA DİN DERSLERİ VE DİNİN GÖRÜNÜMLERİ

Yazarlar

Özge Genç, Demet Taşkan, Ulaş Tol, Mine Yıldırım

Kapak Tasarımı

Berrak Hümmet

Yayın Tasarımı

POMPAA
info@pompaa.com
+90 850 885 0 722
www.pompaa.com

Basım Yeri

Printcenter, Kazmaz Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti
Sanayi Mah. Libadiye Sok. No:3, 4. Levent 34416 İstanbul
T: 0212 371 03 00
F: 0212 280 96 04

Basım Yılı

2017

Baskı Adedi

200

PODEM YAYINLARI

ISBN 978-605-67530-0-8

Copyright © Mayıs 2017

Tüm hakları saklıdır. Kamusal Politika ve Demokrasi Çalışmaları Derneği'nin (PODEM) izni olmadan bu yayının hiçbir kısmı elektronik ya da mekanik yollarla (fotokopi, kayıtların ya da bilgilerin arşivlenmesi, vs.) çoğaltılamaz.

Bu yayında belirtilen görüşlerin tümü yazarlara aittir ve PODEM'in kurumsal görüşleri ile kısmen ya da tamamen örtüşmeyebilir.

Bu proje, Hollanda Krallığı İstanbul Başkonsolosluğu MATRA ve İnsan Hakları Fonu tarafından verilen mali destek ile gerçekleştirilmiştir. Rapor içeriğinin sorumluluğu tamamıyla yazarlara aittir. Hollanda Krallığı İstanbul Başkonsolosluğu'nun görüşlerini yansıtmamaktadır.

PODEM Hakkında

Kamusal Politika ve Demokrasi Çalışmaları Derneği (PODEM) Şubat 2015'te kurulan İstanbul merkezli bağımsız bir düşünce kuruluşudur.

PODEM olarak vizyonumuz, demokrasinin tüm kurumsal ve hukuksal altyapısı ile var edildiği; demokrat zihniyetin, toplumsal barışın ve adaletin hakim olduğu; bölgesel ve küresel düzeyde barış ve adalet ortamının tesis edilmesinde etkisi artan bir Türkiye'nin inşasına katkıda bulunmaktır. Misyonumuz, Türkiye toplumunun ve Türkiye ile ilişkisi olan diğer toplum ve devletlerin değişen dinamiklerini araştırmalar aracılığı ile anlamak ve analiz etmek; elde edilen bulguların ışığında politika önerileri geliştirmektir.

Norveç Helsinki Komitesi, İnanç Özgürlüğü Girişimi Hakkında

Norveç Helsinki Komitesi (NHC), merkezi Oslo'da bulunan ve insan haklarının pratikte korunmasını sağlamak amacıyla 1977 yılından beri çalışan bir sivil toplum kuruluşudur. Bu amaçla izleme ve raporlama yapar, eğitim düzenler ve demokratik yapıları destekler. NHC'nin çalışmaları Birleşmiş Milletler, Avrupa Konseyi ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı kapsamında kabul edilmiş insan hakları belgelerini temel alır. Orta Asya da dahil olmak üzere birçok ülkede projeler yürütmektedir.

İnanç Özgürlüğü Girişimi Eylül 2011'de Türkiye'de düşünce, din veya inanç özgürlüğüne dair konuları izleme ve bu konudaki hukuki standartları ve izleme raporlarını ilgili tüm paydaşların kullanımına sunma amacıyla çalışmalarına başlamıştır. Bu süreçte Birleşmiş Milletler nezdinde Evrensel Periyodik İnceleme ve İnsan Hakları Komitesi mekanizmaları ve Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi izleme mekanizmaları çerçevesinde Türkiye'de düşünce, din veya inanç özgürlüğü korunmasına ilişkin raporlar sunmuştur.

Mart 2013 tarihi itibarıyla NHC ile yollarını birleştiren İnanç Özgürlüğü Girişimi din ve inanç özgürlüğü hakkını izleme projesine başlamıştır. İzleme ve raporlama projesinin genel amacı Türkiye'de düşünce, din veya inanç özgürlüğünün korunmasının iyileştirilmesini sağlamaktır. Proje bir insan hakları projesi olarak herkesin düşünce, din veya inanç özgürlüğüne sahip olduğu ilkesiyle İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi Madde 18'i temel alır.

Özge Genç

Özge Genç, lisans derecesini 2003 yılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ) Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde; yüksek lisans derecesini 2004 yılında Londra Üniversitesi'ne bağlı School of Oriental and African Studies'de (SOAS) Uluslararası Siyaset ve Orta Doğu alanında tamamlamıştır. Halen İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde Siyaset Bilimi bölümünde doktora çalışmalarını sürdüren Genç, Ağustos 2009 – 2010 arasında ABD'deki Columbia Üniversitesi Orta Doğu Enstitüsü'nde Misafir Araştırmacı olarak bulunmuştur.

2006'dan bu yana TESEV Demokratikleşme Programı'nda çeşitli görevlerde çalışan Genç, 2012 – 2015 yılları arasında Program Direktörlüğünü üstlenmiştir. PODEM'in kurucu üyelerinden olan Genç, aynı zamanda Araştırma Direktörü olarak Barış ve Çözüm Süreci, Güvenlik ve Demokrasi, Polis Reformu, Yargı, Adalet ve Hukuk, Anayasa Reformu ve Din – Devlet – Toplum alanlarındaki araştırma ve savunuculuk faaliyetlerini yürütmektedir.

Ulaş Tol

Ulaş Tol, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İnşaat Mühendisliği Bölümü'nden lisans (1998), Ankara Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü'nden yüksek lisans (2001) ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü'nden doktora (2008) derecesini almıştır. Yaşama Dair Vakıf (YADA) ve ADHOC Araştırma kurucularındandır. 15 yılı aşkın bir süredir akademi dışında araştırmacı olarak çalışmaktadır. Sivil toplum, etnik kimlik, gençlik, yeni muhafazakârlık, yeni medya gibi birçok farklı konudaki araştırma projesinde ve projelere ait yayınların yazarları arasında yer almıştır.

Mine Yıldırım

Mine Yıldırım, Marmara Üniversitesi Uluslararası İlişkiler (İngilizce) bölümünden mezun olduktan sonra İngiltere'de Leicester Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde İnsan Hakları ve Medeni Özgürlükler alanında lisansüstü eğitimini tamamlamıştır. Yıldırım, Finlandiya'da AABo Akademi İnsan Hakları Enstitüsü'nde "Din veya İnanç Özgürlüğünün Kolektif Boyutu- Uluslararası Hukuk ve Türkiye Üzerine bir Vaka Çalışması" başlıklı teziyle doktora derecesini almış ve tez çalışmasından 2017 yılında bir kitap yayınlamıştır.

Norveç Helsinki Komitesi İnanç Özgürlüğü Girişimi'nde proje yöneticisi olarak çalışan Yıldırım, hem akademik alanda inanç özgürlüğüne ilişkin akademik yayınları hem de kurucusu olduğu İnanç Özgürlüğü Girişimi ile Türkiye'de herkes için inanç özgürlüğünün korunması için hazırladığı araştırma raporları bulunmaktadır. Değerli çalışmaları neticesinde Yıldırım, inanç özgürlüğü konusunda faaliyet gösteren ve bu alanda önemli katkıları bulunan kişilere verilen, inanç özgürlüğü alanında en prestijli ödül olan Stefanus İnanç Özgürlüğü Ödülü'nü 2016 yılında almaya layık görülmüştür.

Demet Taşkan

Lisans derecesini Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden alan Taşkan, çeşitli alanlarda yürütülen toplumsal araştırmaların tasarım, uygulama ve analizlerinde yer almıştır. Halen Yaşama Dair Vakıf bünyesinde uzman araştırmacı olarak çalışmalarına devam etmektedir.

İçindekiler

- 11 **Özet**
- 16 **Giriş: Çalışma, Bulgular ve Öneriler**
- 25 **Yetişkinlerde Din Dersleri ve İnanç Özgürlüğü Algısı: Saha Çalışması**
  - 28 Bulgular
  - 29 Din dersleri algısı
  - 36 Okullarda inanç özgürlüğü: Kırmızı çizgiler, esneklikler
  - 40 Okullarda dinin görünümüleri
- 43 **Çocuklar Neler Diyor? Atölye Çalışmalarından İzlenimler**
  - 44 Ana bulgular
  - 46 Çocukların ifade ettikleri görüşleri arasında benzerlik ve farklılıklar
- 52 **Okullarda Çoğulculuk ve İnanç Özgürlüğü Üzerine Hukuki Değerlendirme: Güvenceler ve Olanaklar**
  - 56 Hukuki çerçeve
  - 60 Saha çalışmasında dile getirilen konulara ilişkin hukuki değerlendirme

Tablolar

- 28 **Tablo 1.** Bulgular
- 30 **Tablo 2.** Din Eğitimi Nerede Olmalı?
- 31 **Tablo 3.** Dindarlarda Din Dersleri Üzerine Bilişsel Harita
- 33 **Tablo 4.** Diğer Gruplarda Din Dersleri Üzerine Bilişsel Harita
- 53 **Tablo 5.** Önemli Tanımlar
- 55 **Tablo 6.** Okulda Din veya İnanç Özgürlüğü Politikaları Zaman Çizelgesi
- 57 **Tablo 7.** DKAB Derslerine İlişkin İdari Yargının Değişim Süreci Çizelgesi
- 58 **Tablo 8.** İlgili Uluslararası Hukuk Standartları Tablosu

Teşekkürler

Elinizdeki çalışmanın hazırlık aşamasından itibaren saha araştırmalarının yapılması, bulguların değerlendirilmesi ve raporlanması sürecinde birçok kişinin emeği bulunuyor.

Yaşama Dair Vakıf (YADA) ve değerli araştırmacıları İstanbul, Ankara, Kayseri ve Diyarbakır'da farklı inanç gruplarından ve dindarlık düzeylerinden ebeveynlerle saha araştmasını tasarladı ve yürüttü.

Araştırmanın önemli bir ayağını oluşturan ocuk sahası, Gündem ocuk Derneği araştırmacıları ve farklı kesimlerden ailelerle irtibat kurulmasına aracı olan kişilerin katkıları ve emekleri sayesinde gerçekleştirildi. Atölyelerin organizasyonu ve yürütülmesinde başta Esin Koman, Ezgi Koman ve Melda Akbaş olmak üzere Gündem ocuk Derneği uzmanları; atölye çalışmalarında akademisyen Muhammed Hüseyin Mercan ve araştırmacı Bülent şahin Erdeğer bize yol gösterdiler ve katılımcı çocuklara ve ailelerine ulaşmamızda yardımcı oldular.

Araştırma raporunun hazırlanması sürecinde Ayda Erbal ve Adem Arkadaş-Thibert fikir ve tavsiyeleriyle bize destek oldu. PODEM'den Zeynep Gülöz saha çalışmasının başarılı bir şekilde tamamlanmasını sağlayarak, raporun yayıma hazırlanma sürecini titizlikle yürüttü.

Son olarak araştırma prensibimiz gereği isimlerini aıklamadığımız tüm ocuk ve ebeveynler bize zaman ayırıp birebir görüşmelere ve atölye çalışmalarımıza katıldılar ve birikim ve düşüncelerini samimiyetle ve cesaretle bizlerle paylaştılar.

Özet

PODEM, Norveç Helsinki Komitesi İnanç Özgürlüğü Girişimi'yle birlikte, Yaşama Dair Vakıf (YADA) ve Gündem Çocuk Derneği'nin katkılarıyla okullarda çoğulculuk, zorunlu ve seçmeli din dersleri ve dinin görünümüleri hakkında 2016 yılında Mart ve Ağustos ayları arasında farklı illerden ebeveyn ve öğrencilerin katılımıyla bir saha çalışması yürüttü. Bu saha çalışmasında İstanbul, Ankara, Kayseri ve Diyarbakır'da yaşayan farklı inanç gruplarından ve farklı dini pratik seviyelerine sahip toplamda 124 ebeveynle yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakatlar gerçekleştirildi. Çocuklarla yürütülen çalışmada ise İstanbul, Ankara ve Kayseri'de yine farklı inanç gruplarından ailelerden gelen çocukların katılımıyla toplamda 38 lise öğrencisi çocukla atölye çalışmaları ve birebir görüşmeler yapıldı.

Raporun en temel bulgularını şöyle sıralayabiliriz:

Yetişkinlerde din dersleri ve okullarda dinin görünümüleri algısı

Bu bölümde Türkiye'deki farklı dindarlık düzeyleri ve dini kimlikten ebeveynlerin yaklaşımlarını bir arada ve karşılaştırmalı olarak sunmak amaçlandı.

İdeal okul algısı, din derslerinin önceliği:

- Ebeveynlerin okullardan öncelikli beklentileri arasında din eğitiminden ziyade, kaliteli bir eğitim, yetkin öğretmenler, altyapı eksikliklerini tamamlamış bir okul öne çıkıyor.

İdeal din eğitimi algısı ve kurumlar:

- Dindar ebeveynler çocuklarının din eğitiminde aile, okul, cami ve özel kurs alternatiflerinden hiçbirine tek başına güvenmiyor. Yüksek düzey dindarlarda çocukları okul ve aile dışı eğitime gönderme daha yaygın. Orta düzey dindarlarda ise ailenin eksikliğini tamamlaması açısından okuldaki dersler daha ön plana çıkıyor.
- Dindar olmayan / düşük düzey dindarlar ebeveynler için din eğitiminin yeri aile ve okul olarak kabul ediliyor. Aile ve okul dışı kaynaklara yönelme yok, tam tersi din eğitiminin okul çatısı altında verilmesinin "aşırılığa kaçılmasını" engelleyeceği düşüncesi mevcut.
- Aleviler ve gayrimüslimler din eğitiminde okula en az güvenen ve ailenin rolünü en çok vurgulayan kesimler.

• Dindar aileler din eğitiminin küçük yaşta başlaması gerektiğini düşünüyor. Bunun nedeni yaşı ilerleyen, özellikle de ergenlik çağına giren çocukları dindar ve ahlaklı bireyler olarak yetiştirememeye kaygısı.

Okullardaki din derslerine yaklaşım:

- Din derslerinden en temel beklenti, bütün kesimlerde “çocuğumun iyi bir insan olması” olarak dile geliyor. Aslında tüm derslere atfedebilecek bu misyon en çok din dersine yakıştırılıyor. Bir anlamda diğer dersler daha “teknik” mahiyette algılanıyor.
- Farklı dindarlık düzeyleri ve dini kimlikten ebeveynlerin çoğu “okullardaki din derslerinin mevcudiyetine mutlak karşıt olmamak” şeklinde özetlenebilecek bir asgari müşterekte birleşiyor. Kuşkusuz bu genel kabulde benimsemeden ziyade razı olma da bir etken.
- Din dersleri dindar Sünniler için vazgeçilmez iken, diğer kesimler için ancak belli şartların yerine getirilmesine bağlı olarak rıza gösterilebilecek bir ders. Ayrıca dindar olmayan aileler dahi, mevcut halini değilse de, bir genel kültür bilgisi olarak din dersinin varlığını anlamlı buluyor.
- Okulda din eğitimi mutlaka olmalı diyen dindar kesimlerin öncelikli motivasyonu kendi çocuklarının dindar ve güzel ahlaklı bireyler olarak yetişmesi. Okuldaki din eğitiminden beklentiler açısından “dini bilgiler edinsin” kavramı en çok orta düzey dindarlarda, “güzel ahlaklı olması” kavramı ise yüksek düzey dindarlarda güçlü. Yüksek düzey dindarlar için din dersi bilgiden ziyade ahlaki değerleri öğretmesi ve davranış değişikliğine (ahlaki olarak) yol açması hasebiyle önemli. Orta düzey dindarlar ise çocuklarının dini bilgileri somut bir biçimde öğrenerek hayata geçirebilmelerini istiyor.
- Aleviler ve gayrimüslimlerin de okulun din eğitiminin bir parçası olmasına rıza gösterebileceklerinin işaretleri var. Ayrımcılık yapılmayan, tüm din ve inançlara eşit mesafede duran, çocuklarının maddi ve manevi olarak ayrımcılığa maruz kalmayacağı din derslerine itiraz etmeyeceklerini dile getiriyorlar.
- Ateist ebeveynler de din derslerine tamamen karşıt değil. Dersi almak isteyenlere verilmesi gerektiği ve böyle bir dersin okullarda verilmesinin daha uygun olduğu ifadeleri ile rızalarını ortaya koyuyorlar.

Derslerin içeriği, eleştiriler:

- Dindarlar, içeriğinden pek haberdar olmasalar da, seçmeli din dersleri olmasından memnun, seçimler ailenin ortak kararı ile yapılıyor. Dindar olmayan / düşük düzey dindarlar ise dersin, “zorunlu seçmeli din dersi” haline gelmiş olmasından rahatsız.
- Din derslerinden genel memnuniyet, farklı kesimler için farklı saiklerle de olsa, hayli düşük. Bilişsel haritada negatif ilişkiler daha fazla yer buluyor. Dindar kesimlerin eleştirileri eğitimin, derslerin ve öğretenlerin yetersizliğine, uygulama eksikliğine, ders saatlerinin azlığına ve dersin önemsiz görülmesine odaklanıyor.
- Gayrimüslim ebeveynlerde derslere yönelik eleştiriler mevcut, ancak bir kabullenme ve uyum sağlama hali de görülüyor.

- Ebeveynlerin din eğitiminde okulun ve diğer kurumların rolüne dair atfettikleri önemi ağırlıklandırarak karşılaştıracak olursak, Alevilerin ve gayrimüslimlerin din eğitiminde okul dışı kurumları öne çıkardıklarını görüyoruz. Yüksek düzey dindarlar, okul ve aile dışındaki dini cemaat kurumlarından beklenti içinde oldukları, ondan sonra ailenin, aileden de sonra okulun ağırlığı olması gerektiğini düşünüyor. Orta düzey dindarlar ise okula en fazla önem veren kesimler. Dindar olmayan / düşük düzey dindarlar, din eğitiminin kontrol altında olmasını önemsedikleri için, bu konudaki rolün önce ailede sonra da okulda olması ve bu sayede de başka kurumlara havale edilmemesi gerektiği düşüncesinde.

Uzlaşmanın önündeki engeller:

- *Çocuklarla ilgili kaygılar* - Dindar kesimlerin derslere yaklaşımları ve beklentileri, toplumun diğer kesimlerini düşünerek, gözeterek değil, kendilerinin ve çevrelerinin çocukları temel alınarak yapılıyor.
- *Toplumsal çekişme* - Din dersleri ile ilgili kanaatlere dindarlar/sekülerler, açık/kapalılar arası toplumsal çekişmelerdeki ezber söylemler eşlik edebiliyor. Bu durum yaklaşımları sertleştiriyor.
- *Temas eksikliği* - Ebeveynlerin din dersleri ile ilgili kanaatleri fiziksel veya düşünsel düzeyde kendi "çevreleri" haricindeki kesimlere dokunmaksızın oluşuyor. Okullardaki inanç özgürlüğü ve din eğitimlerine yönelik başka çevrelerden gelen eleştiri ve talepler bilinmiyor. Toplumun tamamı kendileri gibi varsayılıyor.

Toplumsal taleplere yaklaşım, pozisyonlar:

- Dindar bireylerin uzlaşmacı olmayan tutumları, tartışmalara toplumun başka kesimlerine dair düşünceler ortaya konduğunda ve "öteki" adına düşünerek değerlendirmeler yapmaya başladıkları zaman yumuşuyor. Farklı toplumsal talepleri ileri süren kesimlerle empati kuruluyor ve din dersi düzenlemelerine ilişkin bireylerin rıza gösterebildikleri alternatifler ortaya çıkıyor.
- Dindar aileler kendi çocukları için zorunlu din dersleri var olduğu sürece diğer kesimler için seçmeli din derslerini onaylıyor. Aleviler, içeriği uygun bir biçimde düzenlendiği takdirde din derslerinin zorunlu tutulabileceğini söylüyor. Gayrimüslimler ve ateistler de çocuklara tarafsız bir insani değerler eğitimi verilebileceğini ifade ediyor.

Okullarda dinin görünüşleri:

- Dindar ebeveynler çocuklarının Peygamber'i örnek almasını istediği için Kutlu Doğum Haftası kutlamalarını istiyor. Seküler ebeveynler ise bunun geleneksel ve kültürel bir değer olduğu düşüncesiyle sert bir karşı çıkış sergilemiyor.
- Seküler ve dindar ebeveynler arasında karşılaştığımız en yüksek sesli karşı çıkış ve eleştiriler, ders saatlerinin Cuma namazına göre düzenlenmesi / okullarda mescit açılması önermelerine yönelik. Dindar ebeveynler bunu bir zorunluluk olarak görürken, seküler ebeveynler eğitim ile ibadetin ayrılması gerektiğini düşünüyor. Aleviler için ise bu tür uygulamalar zaten rahatsız oldukları ayrımcı pratikleri kuvvetlendirme potansiyeline sahip.

Çocuklarda din dersleri ve okullarda dini görünüm algısı

Ebeveynlerden farklı olarak çocuklarla yürütülen atölye çalışmaları ve birebir mülakatlarda çocuklar, okullardaki din dersleri ve dinin görünümü konusunda çok daha somut örnekler ve sorunlar üzerinden görüşlerini paylaştılar. Çocukların hem ders müfredatlarına ailelerine kıyasla daha fazla hâkim olmaları, hem de okulda karşı karşıya kaldıkları olumsuzlukları ideolojik kaygılar taşımadan aktarmaları araştırma açısından önemli verilere ulaşmamızı sağladı. Çalışma süresince çocukların hem taleplerini dile getirme biçimleri hem de din dersleri ve okullarda dinin görünümü hakkındaki tartışmaları kendi yaşantılarından örneklerle değerlendirmeleri, çocukların okullarındaki sorunlar hakkında farkındalıklarının yüksek olduğuna işaret ediyor.

- Çocukların zorunlu ve seçmeli din dersleriyle ilgili dile getirdikleri sorunların başında ders içerikleri ve okullarındaki altyapı eksiklikleri yer alıyor. Ebeveynlerle yapılan çalışmada öne çıkan kaliteli eğitim vurgusu, çocuklar tarafından daha donanımlı ve tartışmaya açık öğretmenler, çocukların okul içerisinde karar alma mekanizmalarına katılabileceği bir sistem, çocukların ilgi alanlarına uygun faaliyet alanlarının olduğu bir ideal okul beklentisi olarak dile getiriliyor.
- Mevcut haliyle zorunlu ya da seçmeli din dersleri, farklı saiklerle olsa da hiçbir kesimden çocuğu memnun etmiyor. Dersler hakkında dile getirilen ortak eleştiriler arasında; ezbercilik, eleştirel düşünceye yer vermemesi, dayatmacılık, müfredatın kısıtlılığı – esnek olmaması, öğretmenlerin ve kitapların yetersizliği ve seçmeli derslerin kabule zorlanması yer alıyor.
- Farklı kesimlerden çocukların din derslerinden beklentilerinde ve dersler özelinde yaşadıkları sorunlarda önemli ayrışma noktaları dikkat çekiyor. Mevcut zorunlu ve seçmeli din dersleri, Sünni dindar kesimden çocuklar tarafından yetersiz ve kendini tekrar eder nitelikte olması nedeniyle eleştirilirken, dindar olmayan ya da en az dini pratiklere sahip kesimden gelen çocuklarda TEOG'daki başarıyı etkilemesi ve ezbere dayalı olması nedeniyle eleştiriliyor.
- Okullarda din eğitimi ve dini görünüm konusunda Alevi kesimden gelen çocukların okulda ve derslerde yaşadıkları olumsuz deneyimlerin oranı diğer kesimlere kıyasla bir hayli fazla. Okullardaki mevcut din eğitimi müfredatı ve dini görünüm uygulamaları Alevi öğrencilerde güçlü bir ayrımcılık hissiyatı yaratıyor. Bu kesimden öğrenciler, her inanç grubuna eşit yaklaşan din dersleri içeriği taleplerinin yanında, okullarındaki öğretmen ve idarecilerin tutumları hakkında da beklentilerini kuvvetle dile getiriyorlar. Kimlikleri nedeniyle okullarda maruz kaldıkları olumsuz deneyimlerin öğretmen ve idarecilerle çatışma boyutuna geldiğini ve Alevi kesimden öğrenciler okul hayatlarını bu çatışma çerçevesinden değerlendirme eğilimindedir.
- Çocukların fikir birliğinde olduğu bir diğer konu okuldaki derslerden beklentileri çerçevesinde ele alınabilir. Çocuklar ezber ve benzer içerikli dersler yerine kendilerini gündelik hayatta daha çok destekleyebilecek, konuları ezberlemektense problemleri çözmeye odaklanan dersler talep ediyorlar. Bu derslere örnek olarak etik/ahlâk dersleri, kişisel gelişim ve toplumsal gelişim derslerinden bahsediyorlar. Benzer şekilde zorunlu din derslerinde de çocukların etik değerler ve iyi davranışlar konularında daha geniş kapsamlı içeriklerin yer almasını tercih ediyorlar.

Okullarda çoğulculuk ve inanç özgürlüğü üzerine hukuki değerlendirme

Raporda okullarda dine ilişkin eğitim ve dinin görünümüleri konusundaki güncel tartışmaları ve araştırmadan çıkan bulguları insan hakları hukuku temelinde değerlendiren bir analiz de yer almaktadır.

Okullarda dine ilişkin öğretim ve dinin görünümüne ilişkin uygulamalarda, devletin insan haklarını gözetme yükümlülüğü bulunmaktadır. İnsan hakları hukuku eğitim alanıyla doğrudan ilişkili olduğu için, devletin eğitim alanındaki uygulamalarının insan hakları standartları açısından izlenmesi ve değerlendirilmesi evrensel bir yaklaşım haline gelmiştir.

Uluslararası insan hakları hukuku mevzuatı okulda dinler hakkında öğretim, dinî eğitim ve dinsel pratiklere ilişkin dikkate alınması gereken minimum standartları içerir. Bunlar, bir taraftan bireyi koruyan güvenceler sağladığı gibi, diğer taraftan devletlere oldukça geniş bir tercih alanı sağlayan olanaklar içermektedir; zira insan hakları hukuku belli bir devlet-din ilişkisi öngörmediği gibi okullar için de belli bir model öngörmez. Öte yandan, kurgulanan modelin insan hakları standartlarıyla uyumlu olması gerekir. Bu bağlamda Türkiye'deki mevzuat ve uygulamanın değişmesine yönelik gerek Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi gerekse diğer insan hakları hukuku standartlarıyla uyum arayışlarıyla henüz gerekli değişik sağlanamamıştır.

Saha çalışmasında gerek veliler gerekse öğrenciler tarafından dile getirilen öneriler ve şikayetler doğrultusunda öne çıkan düşünceler, özetle, din eğitiminde aile - okul - özel kurum (medrese, kurslar, vb.) üçgeninin etkin olması, dinler hakkında objektif bir dersin sunulması, okullarda aşırılık ve dayatmanın yaşanmamasının güvence altına alınması, ayrımcılık içermeyen muafiyet sisteminin uygulamaya konması ve Aleviler için çocuklarına kendi inanç ve geleneklerini aktarabilmelerinin okullarda veya başka kurumlarda mümkün hale gelmesi olarak ifade edilebilir. İnsan hakları hukuku tüm bu taleplerin hayata geçirilebilmesi için hem güvenceler hem de farklı modellere olanak verebilecek esneklikler içermesiyle yararlı yol gösterici ilkeler sunuyor.

Okullarda din politikaları oluşturulurken kapsayıcı ve katılımcı bir diyalog süreciyle insan hakları standartlarını ve bunun işaret ettiği çocuğun en yüksek yararını merkeze alındığı takdirde dile getirilen talepler tatmin edici bir şekilde karşılanabilir.

Giriş: Çalışma, Bulgular ve Öneriler

Özge Genç

PODEM Araştırma Direktörü

Türkiye’de din-devlet-toplum ilişkileri ve azınlık hakları konularındaki tartışmalarda başta zorunlu Din Kültürü Ahlak Bilgisi (DKAB) dersi olmak üzere, seçmeli din dersleri ve okullarda dinî sembol ve pratiklere ilişkin uygulamalar ile ilgili konular öne çıkıyor. İlkokul, ortaokul ve liselerde 4 ve 12. sınıflar arasında okutulması zorunlu olan ve 1982 Anayasası'nın 24. maddesiyle zorunlu hale getirilen DKAB dersleri, yeni anayasa tartışmalarında da din, vicdan ve inanç hürriyeti başlığı altındaki önemli maddeler arasında yer alıyor. Bu konudaki temel eleştiri içeriği Sünni İslam merkezli dinî bilgi ve pratikler temelinde yapılandırılmış DKAB derslerinin herkes için zorunlu olması. Zorunlu DKAB dersini savunanlar içinse okullardaki din derslerinin Sünni Müslüman çoğunluğun inancını esas alması ve bu doğrultuda bu derslerin tüm çocuklar için zorunlu olması olağan bir durum. Bu pozisyona göre Müslüman bir ülkede tüm nüfus İslam'ı öğrenmeli.

Mevcut uygulamaya göre, nüfus cüzdanlarının din hanesinde “Hristiyan” veya “Musevi” yazanlar DKAB derslerinden muaf tutulabiliyor. Muafiyetten yararlanmak için bu ailelerin bir dilekçe eşliğinde üzerinde dini kimliğe ilişkin bilgi bulunan nüfus cüzdanlarının fotokopisini sunarak başvuru yapmaları gerekiyor. Diğer dinlere ya da mezheplere mensup ya da ateist vatandaşlar için ise DKAB dersleri, dersi almak isteyip istememelerinden bağımsız olarak, zorunlu. Derslerden muaf olan öğrenciler için alternatif bir etkinlik ya da ders bulunmuyor. Dolayısıyla, muafiyet hakkını kullanırken bu öğrencilerin sınıf dışına çıkarak kantin, kütüphane veya bahçede durması inançlarının farklılığını ifşa etmelerine ve okulda inançları üzerinden damgalanmalarına neden olabiliyor.

2011’den bu yana, eğitimde din politikaları konusunda çeşitli adımlar atıldı (Bakınız, sayfa 55, Tablo 6). Bu adımlar, temsil ettikleri taban ve/veya kendi çocukları için din dersinin zorunlu İslami çerçevede ve çevre uygulamalı olmasını isteyen dindar Sünni Müslüman kesimi önemli ölçüde tatmin ederken, hem toplumun din ve inanç çeşitliliğini yansıtamadı, hem de farklı kesimlerin taleplerini karşılamadı. Okullarda din eğitimi ile ilgili, 4+4+4 eğitim sistemi değişikliğiyle 2012’de orta öğretim seçmeli dersler havuzuna Kuran-ı Kerim, Temel Dini Bilgiler (İslam) ve Hz. Muhammed’in Hayatı (Siyer) dersleri eklendi. Ancak, İslam’la ilgili derslerin eklenmesinin, DKAB dersine yüklenen Sünni İslam öğretisi anlam ve ihtiyacını hafifletmesi ya da ortadan kaldırması beklenirken bu gerçekleşmedi. Seçmeli Alevilik ve Hristiyanlık ders içerikleri ve kitaplarıyla ilgili bazı çalışmalar yapıldıysa da bunlar hiçbir zaman okullarda okutulacak noktaya getirilmedi.

Yine, son dönemde DKAB ders kitaplarında bazı iyileştirmeler yapılmış olsa da, kitapların İslam’ı ve Sünniliği tek doğru din ve mezhep olarak sahiplenerek, bütün konu başlıklarını İslam dininin tek yönlü okuması üzerinden ele aldığı ve bu açıdan ailelerin çocuklarını kendi

din veya inançları doğrultusunda yetiştirme haklarını gözetmediği eleştirileri hem toplumun çeşitli kesimlerince dillendiriliyor, hem de yargı kararlarında yer alıyor. Elinizdeki raporda da ele alındığı gibi zorunlu ve seçmeli dersler dinî eğitimle ilgili beyan edilen ihtiyaçları tam olarak karşılamadığı gibi, okullarda ayrımcılık yaratan bir durum oluşturuyor.

Okullarda dinî görünüm ve sembollerin kullanımıyla ilgili atılan adımlar arasında yer alan 2011’de değerler eğitimi çerçevesinde başlatılan Kutlu Doğum Haftası etkinlikleri, 2014’te MEB’e bağlı okullarda uygulanan kılık ve kıyafet yönetmeliğinin değiştirilerek başörtüsünün orta okul ve liselerde serbest hale gelmesi ve 2016’da devlet memurlarının Cuma namazına katılımlarını kolaylaştırmak amacıyla ders saatlerinin düzenlenmesi gibi Sünni dindar kesimin taleplerini karşılayacak değişiklikler bu kesimler tarafından memnuniyetle karşılandı. Ancak, bu raporun kaleme alındığı 2017 yılı ortası itibarıyla hala farklı din ve inançların bayramlarının kutlanması veya sembollerin kullanılması konusunda kısıtlama var.

Elinizdeki raporda yer alan yetişkinlerle ve çocuklarla yapılan saha çalışmaları, okullarda din eğitimi ve dini görünümlerine ilişkin politikaların kamusal alanda farklı kesimler arasındaki farklılıklara saygı ve birlikte yaşama duygularını törpüleyen ve farklı kesimlerin din, vicdan ve inanç özgürlüğünü engelleyen bir mekanizmaya dönüştüğünü gösteriyor. Bu sorunlu durumun düzeltilmesinin yolunu açacak ana soru devletin, tüm kesimlerin talep ve beklentilerini, her farklı kesimin kendine özgü kaygılarını gözeterek nasıl karşılayacağına düğümleniyor. Din dersleri ve eğitimde din politikaları ile ilgili mevcut durum verili alındığında, bu soruyu Türkiye’ye özgü iki soru haline getirmek de mümkün: Dindar Sünni kesimin ve temsilcilerinin İslamî çerçevede uygulamalı ve zorunlu din eğitimi talebi, diğer kesimlerin beklentilerini ve kaygılarını gözetecek şekilde nasıl karşılanabilir? Zorunlu ya da seçmeli din dersleri düşünüldüğünde ayrımcılığa neden olmayan bir düzenleme nasıl olmalıdır?

Toplumsal tartışma

Sivil toplumda DKAB dersleri ile ilgili çoğulcu, zengin ve doyurucu bir tartışma ortamı olduğunu söyleyebiliriz. Bu alanda yayımlanmış çok sayıda rapor var ve sivil toplum tarafından farklı kesimleri de içine alan çok sayıda toplantı düzenleniyor. Tartışmaları çoğunlukla dindar olmayan, ateist, Alevi ve gayrimüslim (özellikle Ermeni, Rum, Yahudiler gibi kendi okulları olmayan Protestan) çevrelerden kurum ve kişilerin eleştirileri ile muhafazakar çevrenin farklı kesimlerinden sivil toplum örgütleri ve kanaat liderlerinin yaklaşımları şekillendiriyor. Konu en çok Alevilerin, muhafazakar çevre içerisinde yer alan STK’lar ile eğitim politikalarıyla ilgilenen liberal STK’ların gündeminde yer alıyor. Okullardaki din derslerinin içeriği 2009-2010 Alevi çalıştayları sürecinde ve hükümetin 2015 sonunda başlattığı Alevi Açılımı’nda cemevlerinin ve dedelerin hukuki statüsü ve eşit yurttaşlık ve ayrımcılık temalarının yanında önemli bir tartışma konusu olarak da yer almıştı. Yine de bu tartışmalar yeni içerik yaratmaya yönelik proaktif bir nitelikte olmak yerine, daha çok zorunluluk/seçmeli olma, dinin kamusal görünümleri ve din-devlet ilişkileri ile ilgili seküler ve seküler olmayan pozisyonlar gibi modern Türkiye tarihinin neredeyse tamamına mal olmuş genel konuları içeriyor.

Kamusal alandaki tartışmanın bir tarafında yer alan Sünni dindarların zorunlu din derslerini ve okullarda dinî (İslamî) görünürlüğü istediğini ve talep ettiğini görüyoruz. Konuyla ilgili atılan adımlar bu kesimi önemli ölçüde tatmin ediyor. Diğer tarafta ise hayatlarında geleneksel dinî pratiklere yer vermeyen ya da daha az veren kesimler, ateistler, Aleviler ve gayrimüslimlerin karşılanmayan hak, ihtiyaç ve beklentileri var. Bu çelişkili durum din dersleri ve okullardaki

din politikaları ile ilgili çözümlerin yüzeysel ve başarısız olmasına ve sorunun katmerlenmesine neden oluyor.

Karar alım süreçleri

Bu zengin tartışma ortamının ve referans kaynaklarının siyasete ve bürokratik / idari politikalara ve karar alım süreçlerine yansımalarının oldukça kısıtlı olduğu görülüyor. Bu çevrelerde çözümleri engelleyen yaklaşımlarla ilgili şunları söyleyebiliriz:

- Düzenlemeler tek tip bir toplum tahayyülü üzerinden yapılıyor ve çoğulculuk fikri yaygınlaşmıyor, farklılık ve çeşitlilik konusunda çekimser kalınıyor.
- Konuyu ele alırken muhafazakâr Sünni çevrenin talepleri üzerinden ilerleniyor, diğer kesimlerin talepleri, eleştirileri ve haklarını gözetme ilkesi devreye girmiyor. Sadece belirli bir kesimin taleplerini karşılayan, diğer güçlü talepleri görmezden gelen ya da karşılar gibi yapan düzenlemeler yapılıyor.
- Devletin ve devleti kuşatan hem laik hem Sünni temelli bakış açısının özellikle Alevilerle ilgili meseleleri, çoğunluk olan Sünni kesimi rahatsız etmeme dürtüsüyle dikkatli ve zamana yayarak ele alma tercihi zorunlu din dersleriyle ilgili çözümleri erteleyen bir engel oluşturuyor.
- Farklı din veya inançlar hakkında seçmeli din veya dünya görüşü derslerinin sunulması fikrinin ilkesel olarak kabul görmemesi fakat uygulamaya geçiril(e)memesi, Alevi Anadolu Lisesi'nin temelini atılması fakat tamamlan(a)maması, DKAB ders müfredatının AİHM'in ilgili yargı kararları doğrultusunda değiştirilmesi yönünde adımlar atılması fakat tam anlamıyla dinler hakkında bir derse dönüştürül(e)memesi ancak belirli bir ölçüde ve geniş bir zamana yayılmış değişim olanağına işaret ediyor.
- Devletin uygulamaları aynı okul içinde çoğulculuğun hayata geçirilmesi ilkesi yerine çoğulculuğun farklı tipte okullar aracılığıyla bir ölçüde hayata geçirilmesi şeklinde tezahür ediyor. Örneğin, özel statülü azınlık okulları haricindeki okullardaki uygulamalar, idarenin öngördüğü Sünni İslami ihtiyaç ve taleplere karşılık verecek, azınlık okullarında ise kendi gruplarının inanç özgürlüğü gözetilecek. Ya da özel statülü Alevi Anadolu Lisesi ya da liseleriyle bu kesimin eğitim talebi yerine getirilecek. Oysa, elinizdeki saha çalışmasının da ortaya koyduğu gibi okullarda din veya inanç temelli çeşitlilik algısı bu yaklaşımın ilerisinde ve bu yaklaşımda sorunlara çözüm sağlamak mümkün görünmüyor.

Çalışma

Eğitimde din politikaları, konuyla ilgilenen her kesimin sorunlu gördüğü ve kendi pozisyonuna göre talepler ve öneriler geliştirdiği bir alan. Bu tartışmalar devam ederken okullarda çocuklar için ivedilikle değişmesi gereken bir durum var ve Sünni kesim de dahil olmak üzere kimse din eğitimi ya da dinler hakkında eğitim ile ilgili ihtiyacını tam olarak karşılayamıyor. Kimsenin memnun olmamasının da çözümü şart kılan ve belki de kolaylaştıracak bir tarafı var.

Yukarıda sözünü ettiğimiz toplumsal tartışmalarda daha çok temsilcilerin ve hukukçuların sesi duyulurken bu derslerin doğrudan muhatabı olan öğrenci ve velilerin görüşleri yeterince

bilinmiyor. Bu tartışmaların toplumun geniş kesimlerinde ne kadar karşılık bulduğu ve temsilciler aracılığıyla dile getirilen argümanların toplumun ihtiyaç ve beklentilerini ne kadar ifade ettiğini kesin olarak bilmek zor. Bu alanda yapılmış saha çalışmaları da oldukça kısıtlı. Bu kesimlerin, şikayet ve beklentilerinin temsilcisi konumunda olan kişi ve kurumlara ve siyasete erişimi de yeterli değil.

Elinizdeki raporun konu edindiği araştırma, böylesi bir boşluğu doldurmak amacıyla, başta zorunlu DKAB derslerine yönelik yaklaşımlar olmak üzere okullarda dinin görünümü, çoğulculuk ve inanç ve inanç özgürlüğüne ilişkin algıyı, bu konudaki tartışmaların tarafı sayılabilecek, toplumun farklı kesimlerinden ebeveynlerin ve çocukların yer aldığı bir bütünlük içerisinde ve karşılaştırmalı olarak görmeyi hedefliyor. Bu doğrultuda PODEM olarak, Norveç Helsinki Komitesi İnanç Özgürlüğü Girişimi, YADA (Yaşama Dair Vakıf) ve Gündem Çocuk Derneği'nin katkılarıyla Okullarda Çoğulculuk ve İnanç Özgürlüğü üst başlığı altında okullardaki zorunlu ve seçmeli din dersleri ve okullarda dinin görünümü üzerine bir saha çalışmasını yürüttük. Çalışmada farklı kesimlerden 124 ebeveynle birebir görüşmeler ve 38 çocukla atölye çalışmaları ve kısmi birebir görüşmeler yapıldı.

Raporun son bölümünde yer alan hukuki değerlendirme bölümü saha çalışmasından çıkan veriler, Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası insan hakları sözleşmelerinden doğan yükümlülükleri çerçevesinde ele alınıyor. Uluslararası insan hakları hukuku din dersleriyle ilgili politikalarda gözetilmesi gereken ilkeleri sunarak farklı ülkelerin çoğulculuğu nasıl yönetebilecekleri konusunda kullanışlı bir kaynak sağlıyor. Sahadan çıkan tespitler bu ilkelerin hayata geçirilmesinin öneminin altını çiziyor. Uluslararası referans ve ilkelerin devletin okullardaki din politikaları ve din eğitimi ile ilgili politikalar oluşturmasını sağlamada yol gösterici bir yanı var.

Elinizdeki çalışma sadece okullarda din eğitimi ve inanç özgürlüğü çalışması değil, aynı zamanda toplumdaki bireylerin farklılıkları nasıl algıladığı ile ilgili de bir çalışma. Çalışma, farklı kesimlerin farklı kesimlerin gelecekte ve eğitim sisteminden çocukları için ne beklediğine ilişkin veriler sunarken, ortak kamusal alan olan okulun kullanımına ilişkin ve toplum-devlet-birey ilişkilerine ışık tutan veriler de içeriyor.

Çalışmanın, farklı kesimlerin taleplerinin bilinmesi, korku ve tehdit algısını aşıp öteki üzerine düşünmeyi sağlaması ve nihai olarak din eğitimi ve okullarda dinsel görünüm üzerine çoğulcu bir politikanın adımlarının atılmasına vesile olması ve bu konuda toplumsal bir uzlaşmaya ve karşılıklı anlamaya katkıda bulunmasını ümit ediyoruz.

Bulgular

Yetişkinler (veliler) ve çocuklarla (öğrenciler) gerçekleştirdiğimiz saha araştırmasında kesimler arası farklardan bağımsız olarak aşağıdaki noktalarda, siyaset oluşturmayı kolaylaştıracak, görüş ve yaklaşım benzerliklerini tespit edebiliyoruz:

- Zorunlu DKAB dersleri istisnasız bütün kesimler için problemlili ya da eksik unsurlar içeriyor. Yetişkinlerle yapılan saha çalışmasıyla ilgili bilişsel haritalara bakıldığında (Bakınız Tablo 3 ve 4) dersle ilgili negatif olarak algılanan yanlarının pozitif olarak algılanan yanlara göre ağır bastığını görüyoruz. Çocuklardan edinilen izlenimler de aynı şekilde derslerin kimseyi memnun etmediğini gösteriyor.

- Her kesimin daha iyi bir din eğitimi ve/veya dinler hakkında eğitim talebi var. Bu talep çoğunluk için bütün dinler hakkında bilgi içeren evrensel bir ders olarak dile getirilirken, Sünni dindar kesimler arasında İslamiyet hakkında genel geçer ve ezber bilgiler dışında daha iyi bir içerik anlamına da geliyor. Sünni dindarlar, zorunlu olsun ya da olmasın, kendi çocuklarının İslam dinini öğreten dersleri mutlaka alması gerektiğini düşünüyorlar. Bu talep mevcut dersin uygulamaya yönelik zayıflıklarının ortadan kaldırılmasıyla birleşiyor. Bu taleplerin karşılanması ancak zorunlu DKAB dersinin tüm dinler hakkında objektif bilgi veren bir derse dönüştürülmesi ve din eğitim ve öğretimi ile ilgili uygulama ya da bilgi içerikli derslerin farklı din ve inançlar ve felsefi dünya görüşlerini içeren seçmeli dersler olarak sunulmasıyla olabilir.

- Farklı kesimler arasında din derslerinin varlığına ilişkin mutlak karşıtlık bulunmuyor. Dersler dindarlar için vazgeçilmez olmakla birlikte, diğerleri için bazı koşulları yerine getirdiği sürece korunabilirler. Bu noktada zorunlu ders içeriğinin farklı din, inanç ve felsefi görüşleri içerecek şekilde değişmesi ortak beklenti ve bu şekilde düzenlenmesi her kesim açısından tatmin edici olacaktır. Din dersinin zorunluluğuna ilişkin karşı argümanlar da din derslerinin yapısı değiştiği noktada yumuşayacaktır.

- Çoğunlukla DKAB dersinden beklenti iyi insan olmak ve iyi ahlâkı öğrenmek olarak dile getiriliyor. Bu derste öğrenilen bilginin gerçek hayatta kullanılması beklentisi hakim. Farklı kesimlerden yetişkin ve çocuklara baktığımızda mevcut haliyle dersin bu ihtiyacı karşılamadığı anlaşılıyor. Bu ortak beklenti de derslerle ilgili çözümü kolaylaştıracak nitelikte. Farklı kesimleri ortaklaştıran bir nokta olarak zorunlu DKAB dersi evrensel değerlere ve toplumu toplum yapan ortak değerlere ilişkin içerik sayesinde birlikte yaşama pratiğini güçlendiren ve farklılıkları karşılıklı tanıyarak bunlara saygı duyulmasını sağlayacak bir zemin oluşturabilir.

- Ortak dile getirilen başka sorun da derslerin sunumunun niteliğinden kaynaklanıyor. Burada özellikle öğretmenlerin yetersizliği her kesimin üzerinde durduğu bir konu. Çocuklardan edinilen izlenimler bu durumun kritik boyutunu gözler önüne seriyor. Veliler ders içeriklerine çok fazla hakim olmasalar ve daha çok din dersi ya da dersleri fikri üzerinden görüş beyan ediyor olsalar da hem derslerin içeriğindeki hem pedagojik yaklaşımdaki kalitesizliğin farkındalar.

- Okulların birer kamusal alan olduğunu düşündüğümüzde dinî semboller veya pratiklerin görünür olmasının güvence altına alınmasının bireyler için önemli olduğunu anlayabiliyoruz. Dini pratikler Sünni dindarlar için başörtüsü iken, Aleviler için Zülfikar takma, gayrimüslimler için dinî tatilleri kullanma gibi isteklerle kendisini ifade edebiliyor. Bu haklar kullanılabilirdiğinde kişiler için gurur verici olurken, bir taraf bu hakkı kullanıp diğeri kullanamadığında ise adil olmayan bir durum oluşuyor.

Çocuklarla veliler arasındaki yaklaşım farklılıklarına ilişkin ise aşağıdaki noktalara vurgu yapabiliriz:

- Veliler kendi ideolojik ya da kimliksel tutumları ve ezber söylemler üzerinden pozisyon alırken, saha boyunca bir araya getirilen çocuklar, ilkesel olarak, daha yumuşak ve farklılıklara saygı içeren söylemlere sahipler ve kendilerini aksi tutumlardan ayırıyorlar. Eleştiri ve tespitlerde çocukların çıkış noktası derslerin içeriği ve sunumu, velilerde ise daha yüzeysel bilgiler ve gözlemler. Veliler seçmeli/zorunlu dersler arasındaki fark ve ders içeriğine de hakim değiller.

- Veliler için tercih edilen din eğitiminin yeri çoğunlukla okulken, çocuklar için eğitimin kaynağını okul dışı kaynaklar (aile, dinî kurumlar, okul dışı kaynaklar) oluşturuyor. Alevi ebeveyn ve çocuklar

ise din eğitiminde ailenin yerini vurguluyor. Özellikle çocuklar bu bilgileri hiçbir zaman okuldan edinemeyecekleri konusunda kesin görüşe sahipler.

- Veliler inanç özgürlüğünü ilkesel olarak olumlu bulsalar da, hayata geçirilmesine ilişkin korkulara sahipler. Dindar ebeveynler çocuklarının kendi dinlerine uygun olmayan davranışlara, dindar olmayanlar ise Sünni baskısına maruz kalabileceklerinden endişe ediyorlar. Farklı kesimlerin birbirlerinden baskı görme endişesi olduğu görülüyor. Sünni dindar kesimden ebeveynlerin en önemli endişesi Alevilik içeriğinin kafaları karıştırması, dindar olmayan ebeveynler ise din dersleri aracılığıyla dinin siyasette ve kamusal alanda etkili hale gelmesi.

Öneriler

Elinizdeki raporun belirtilen ölçekteki saha çalışması verilerine dayanarak aşağıdaki önerilerin okullarda dinî eğitim ve dinî görünürlük meselelerinde sorun çözücü olacağını düşünüyoruz:

Temel öneriler

- Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) dersi anayasal zorunluluk olmaktan çıkarılmalı. İslam üzerine bilgileri, örnek hikayeleri/tarihi ve uygulamaları kapsayan ders ya da dersler talebe göre seçmeli olarak verilmeli. Talebe göre diğer dinlere ilişkin de seçmeli dersler açılmalı ve bu dersler için öğrenci sayısının yeterliliği düşük tutulmalı.
- DKAB dersleri, eğer zorunlu olarak kalacaksa, çocukların yaş ve gelişim düzeyine göre uygunluğu belirlenecek olan din, inanç ve felsefi hayat görüşleri hakkında nesnel olarak sunulan bilgilere dayanan bir derse dönüşmeli.
- Yapılacak tüm düzenlemelerde çocuğun dinini ya da inancını belgeleme zorunluluğu olmamalı.
- Okullarda din ve inanç farklılıkları nedeniyle meydana gelen ayrımcılık ile bilgilendirici kampanyalar, mağdura destek programları gibi mekanizmalarla etkin bir şekilde mücadele edilmeli.

Özetle, DKAB dersleri (a) iyi insan olmak ve etik değerler konularını kapsayan; (b) insan haklarına ve inanç özgürlüğüne saygılı ve (c) dinler ve inançlar hakkında nesnel bir şekilde öğrenmeyi bir araya getirecek bir derse dönüştürülürse konuyla ilgili geniş bir uzlaşma zemini yakalanmış olacaktır.

Politika ve yaklaşım değişikliği önerileri:

- Her farklı kesimin talep, ihtiyaç ve beklentileri farklılaşsa da, okullarda din eğitimin çerçevesini belirleyen ortak ilkelere mutabakat sağlanmalı. Devletin bu konuyla ilgili eldeki bütün veri ve göstergeleri önüne koyup, katılımcı ve kapsayıcı bir anlayış ve süreçle bir ilkelere çerçevesi hazırlaması gerekli.

Söz konusu ilkelere çerçevesi hususunda ise, somut olarak aşağıdaki maddelere dikkat edilmeli:

- › Okullarda din eğitimi sisteminin tektipleştirme üzerine değil farklılıklar üzerine inşa edilmesi gerekli. Özellikle de derslerin zorunlu olma şartı devam ederse DKAB derslerinin farklılıklara saygıya ve birlikte yaşamaya katkı yapması kriteri şart olmalı.

› Eğitimde dinsel açıdan çoğulculuk ve inanç özgürlüğünün güvence altına alınmasında devletin taraf olduğu uluslararası norm ve hukuk çerçevesi yol gösterici olmalı. Özellikle çocuk hakları ve çocuğun din, vicdan ve düşünce özgürlüğü hakkı gözetilmeli.

› Hakkaniyet ilkesi doğrultusunda, İslami çerçevede uygulamalı ders ya da derslerin diğer kesimlerin beklentileri ve kaygıları gözetilerek karşılanmalı.

• Elinizdeki çalışmanın yetişkinler ve çocuklarla yapılan saha çalışmalarında görüldüğü gibi neredeyse bütün farklı kesimlerden görüşmeciler DKAB derslerinin iyi insan olmayı, güzel ahlâkı ve etik değerleri öğrenme ya da iyi bir yaşama katkıda bulunması talebini dile getiriliyor. Bu beklenti ve talep sadece DKAB dersleriyle ilgili sorunu çözmede değil, toplum olma ve birlikte yaşama tahayyülüne ve toplumun farklı kesimlerinin yakınlaşmasına ve temasına hizmet edeceği için bu konuya yatırım yapılması önemli. Bu anlamda farklılıkları kapsayan ortak kültürel ve etik değerler üretilmeli. Bu değerler, birlikte yaşama kültürü, farklı kesimlerle temas, ülkedeki ve dünyadaki dinler ve inançlar hakkında bilgi bağlamında somutlaştırılmalı.

• Araştırmanın bulguları çerçevesinde, belirli kriterleri gerçekleştirme ön koşulu sağlandığı takdirde, okullarda dinle ilgili eğitimin yer almamasına ilişkin keskin bir karşı görüş yok. Yine de, kimi veli ve öğrenciler dinle ilgili eğitimin yeri olarak okul dışında aile, okul içi ve dışı özel kurslar veya kilise, camii ve cemevi gibi ibadet yerleri olması tercihlerini belirtiyor. Bu beklentinin karşılanması için özellikle Sünni İslam dışında kalan din ve mezheplere yönelik eğitim olanaklarının ve kaynaklarının sağlanması gerekiyor: din eğitimcisi yetiştirmeye yönelik ve ibadethanelerin statülerine yönelik sorunların ortadan kalkması, orta ve yüksek öğretim düzeylerinde resmi olarak din eğitim ve öğretimi yapabilecek kurumlar açılması ve bunların yürütülmesine ilişkin insan hakları standartlarıyla uyumlu bir mevzuat hazırlanması ve bu okullar ve kurslar için kaynak sağlanması gibi.

Hükümet ve Milli Eğitim Bakanlığı'na yönelik öneriler:

Yukarıda yer alan temel yaklaşımlar doğrultusunda eğitim politikaları özelinde aşağıdaki adımların atılmasını öneriyoruz:

• 2012'de seçmeli dersler havuzuna eklenen Temel Dini Bilgiler (İslam), Hz. Muhammed'in Hayatı, ve Kuran-ı Kerim seçmeli dersleri gibi Aleviler ya da Hristiyanlar için de seçmeli ders imkanının getirilmesi gündemde olduğunu biliyoruz. Bu doğrultuda eklenen hiçbir seçmeli dersin bir zorunluluk haline getirilmemesi ve derslerin içeriğine söz konusu gruplarla kapsayıcı bir diyalog içinde karar verilmesi gerekiyor. Yasa yapıcıların bu konulardaki tartışmalarda din ve inanç gruplarının önünü açması ve kesimlerin kendi bilgi ve içeriklerini üretmelerine kaynak ve imkan yaratması gerekiyor.

• Seçmeli ya da zorunlu din dersleriyle ilgili en önemli sorunlardan birinin öğretmenlerin formasyonuna ilişkin yetersizliklerden kaynaklandığı görülüyor. Bu durumu düzeltmek amacıyla öğretmen yetiştirme süreçleri ayrıntılı bir şekilde incelenerek, iyileştirilebilecek alanların tespit edilmesi ve bunlara yönelik çözümlerin ivedilikle üretilmesi gerekiyor. Buna ilişkin bazı adımları kısaca şöyle sıralayabiliriz:

› İlahiyat Fakülteleri'nin farklı profil ve hatta din veya inanca mensup öğrenciler için çekici hale gelmesi, farklı kesimlerin bu bölümlere ilgi duymasının sağlanması (Örneğin, İlahiyat Fakülteleri'nde Aleviliğin kapsamlı şekilde çalışılmasının sağlanması)

- › Din dersi öğretmenlerinin farklı dinlerle ilgili sorulara ön yargısız ve bilgi sahibi olarak cevap verecekleri şekilde bilgi düzeylerinin yükseltilmesi; ve öğretmenlerin ideolojik bakış açılarıyla koşullanmadan öğrencilerle diyalog sağlayacak donanıma sahip olmalarının sağlanması
- › Eğitim Fakülteleri'nde DKAB öğretmenliği bölümünün yeniden açılması
- › Öğretmenlere DKAB ve diğer seçmeli din dersleri nasıl öğretilir, belli başlı sorulara nasıl cevap verilir türünde pedagojik konuları kapsayacak bir kılavuz kitap hazırlanması
- › Diğer dinler ve Alevilik öğretecek öğretmenlerin eğitimi için kurumsal çerçeve, destek ve imkanların yaratılması
- Eğitimde din politikaları ile ilgili düzenlemeler toplumsal yaşam ve uyuma yansıyan kilit konular olduğu için yapılan değişikliklerle ilgili toplumun çeşitli katmanları tarafından geri bildirim mekanizmalarının işletilmesi
- DKAB dersi yukarıda belirtilen niteliklere sahip olana kadar, ayrımcı olmayan bir muafiyet sisteminin tesis edilmesi:
  - › Muafiyet hakkının kullanımı için inancını açıklama/beyan zorunluluğunun kaldırılması ve dersin isteğe bağlı olarak alınması
  - › Kimlikte Hristiyan veya Musevi ibaresinin geçme zorunluluğu yerine kişinin beyanının esas alınması
  - › Muafiyet sistemi hakkında İl Millî Eğitim Müdürlükleri ve okulların etkili ve düzenli bir şekilde bilgilendirilmesi
  - › DKAB dersinden muaf olan çocukların karnelerinde "muaf" ibaresinin yer almasıyla gerçekleşen "damgalama" ve ayrımcılık riskine karşı çocukların DKAB ders saatinde alternatif bir ders alabilmelerinin mümkün hale getirilmesi
- Başka dinlerle ilgili basit bilgiler değil, detaylı bilgiler – karşılaştırmalı perspektif ve farklı teknik ve metotların kullanılması
- Seçmeli derslerin seçiminde çocuğun gelişen kapasitesi dikkate alınarak giderek artan bir şekilde çocuğa sorumluluk verilmesi amacıyla yeni bir sistem oluşturulması:
  - › Seçmeli derslerin ve zorunlu DKAB ders içeriklerinin farklı düzeyler için öğrenim yılları arasında birbirini tekrarlamayacak şekilde farklı içerik ve yöntemlerle yeniden tasarlanması
  - › Seçmeli ders imkanlarının geliştirilmesi, öğrencilerin istediği dersleri seçebilmelerinin önünün açılması; seçmeli din derslerinin idari yetersizlikler nedeniyle bazı okullarda "zorunlu" hale dönüşmemesi için proaktif adımlar atılması, öğrencilerin seçmekte ve seçmemekte özgür olması

- Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye ve Mansur Yalçın ve Diğerleri/Türkiye kararları doğrultusunda yürütülen DKAB dersinin içeriğinin Avrupa İnsan Hakları Sözleşme ile uyumlu hale getirme sürecinin sadece Alevilik merkeze alınarak değil, ateistler de dahil olmak üzere, Türkiye'deki inanç çeşitliliğini dikkate alacak şekilde yürütülmesi
- DKAB dersinin içeriğinin yukarıda belirtildiği gibi dinler hakkında nesnel ve kapsayıcı bir şekilde dönüştürülmesinde Toledo ilkeleri referans alınması: Toledo ilkelerine göre: dinler hakkında öğretim, hassas, dengeli, kapsayıcı/içermeci, doktrinel olmayan, yansız olmanın yanı sıra inanç özgürlüğüyle ilgili insan hakları ilkelerini temel alan niteliklere sahip olmalıdır. Bu ilkeler üzerine kurulmuş dersler ahlâk ve insani değerler eğitimini de kapsayabilir.
- Okullarda hiçbir çocuğun farklılıkları (özellikle din, inanç ve felsefi görüşleri) nedeniyle dışlanmaması, zorbalığa maruz kalmaması ve damgalanmaması amacıyla okullar için bir kılavuz hazırlanması ve bu kılavuzu uygulamasının düzenli olarak izlenmesi
- MEB'in okullarda başvurusunun mağdur olmayacağı bir şekilde etkili insan hakları izleme ve şikayet mekanizmaları oluşturması, bunların kullanılmasının teşvikini sağlaması ve bu mekanizmaların etkinliğini düzenli olarak izlemesi
- Çocuklarda kendilerine benzemeyenler olabileceği konusunda ders ve ders dışı zamanlarda farkındalık yaratılması; özellikle Sünni kesimde Alevilere yönelik basmakalıp tiplleme ve ön yargıların farkına varılmasının ve bunların sorgulanmasının sağlanması; bu amaçla proaktif bir çaba gösterilmesi
- Ebeveynlere yönelik de farklı inançlara ve inanç özgürlüğüne dair farkındalık çalışmaları yapılması
- Bu zamana kadar baskıya maruz kalmış Alevi (Şii, Bektaşî vs) çocukların duygularının onarılması için sivil toplumla birlikte iyileştirici projeler üretilmesi ve uygulanması

Sivil topluma yönelik öneriler:

- DKAB dersi ve İslam'la ilgili seçmeli din dersleri ve olası seçmeli Alevilik, Hristiyanlık, Musevilik vs. dersleri dahil olmak üzere çeşitli alternatif kitaplar yazılıp Talim ve Terbiye Kurulu'na sunulması. Bu kitapların farklı din ve inançlar ve felsefi görüşlere nesnel bir şekilde yer verirken aynı zamanda çocuk merkezli olması
- Alevilik alanında teolojik birikimin geliştirilmesi için imkanların kullanılması
- Sivil toplumda farklı inançlardan kesimler arasında bu konuların konuşulduğu, taleplerin paylaşıldığı buluşmaların yapılması

Yetişkinlerde Din Dersleri ve İnanç Özgürlüğü Algısı: Saha Çalışması

Ulaş Tol, Demet Taşkan
Yaşama Dair Vakıf (YADA)

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) dersleri ile ilgili tartışmaları, kendini laik olarak tarif eden çevrelerden, Alevi ve Gayrimüslim toplumlardan kanaat önderi kurum ve kişilerin bir dizi eleştirisi ve muhafazakâr kanaat önderlerinin bu eleştirilere verdikleri yanıtlar şekillendiriyor. Bu tarafların temel argümanlarını aşağıdaki gibi özetlemek mümkün:

Sünni olmayan inanç ve mezheplerden ve seküler çevrelerden kanaat önderleri, her şeyden önce derslerin zorunlu olmasını eleştiriyor. Derslerin “din kültürü ve ahlâk öğretimi” değil, Sünni İslam merkezli bir “din eğitimi” niteliği taşıdığını ileri sürüyorlar. Aleviler, Aleviliğin ders içeriğinde yeterince yer almadığından şikâyetçi. Derslerde devletin bakış açısının hâkim olduğunu, tek dilli, tek kültürlü, tek dinli, tek mezhepli bir eğitim sisteminin parçası olarak ders içeriğinin yalnızca Sünni İslam’ın bakış açısı ile yazıldığını ifade ediyorlar. Yapılan iyileştirmelere rağmen kitapların içeriğinin insan hakları, evrensel değerler ve inanç özgürlüğü konularında zayıf kaldığı, ayrıca yine bazı iyileştirmeler yapılsa da Hristiyanlık ve Ateizm ile ilgili olumsuz söylemler içerdiği dile getiriliyor. Nüfus cüzdanının din hanesinde Hristiyan veya Musevi yazan yurttaşlar derslerden muaf tutulabilse de, bu muafiyet uygulaması da kendi dezavantajlarını getiriyor: Derslerden muaf öğrenciler için okulda yapabilecekleri alternatif bir etkinlik/ders yok. Ayrıca muafiyet, çocukları inançlarını ifşa etmeye zorluyor. Temel Öğretimden Orta Öğretime Geçiş (TEOG) sınavında çıkan DKAB sorularının da muaf öğrencileri dezavantajlı duruma düşürebildiği ifade ediliyor.

Seçmeli derslere gelince, DKAB dışında müfredata seçmeli olarak eklenen din derslerini öğrencilerin okul yönetiminin bu dersleri seçilecek dersler paketine koymasından dolayı seçmek zorunda kaldığı ileri sürülüyor. Son bir tartışma konusu, okullardaki ders dışı dinî uygulamalar ile ilgili. Başörtü kullanımına özgürlük tanınan okullarda farklı inançlara özgü simgelerin kullanılmasının yasak olması ve “Kutlu Doğum Haftası” gibi Sünni İslam kültürüne özgü özel günlerde etkinlikler yapılırken Noel veya Aşure Günü gibi farklı inanç ve kültürlere ait özel günlerin kutlanmaması gibi uygulamaların inanç özgürlüğünü gözetemeyen çoğulcu eğitim ilkelerine aykırı olduğu sıklıkla dile getiriliyor.

Muhafazakâr kesimde DKAB dersinin zorunlu olmaktan çıkarılması talebine karşı ileri sürülen temel argüman, bu derste İslam’ın kök değerlerinin anlatıldığı, dersin içeriğinin mezhep temelli olmadığı, dolayısıyla İslam içerisinde yer alan Alevilik ve diğer inanışlar için herhangi bir sorun teşkil etmediği, bu yüzden de DKAB dersinin zorunlu olmaktan çıkarılmasına ihtiyaç duyulmadığı yönünde: “Hristiyan ve Museviler için ise zaten muafiyet imkanı mevcut,

öte yandan çoğunluğu İslam dinine mensup bir ülkede verilen din derslerinin çoğunluğun inancını temel alması normaldir ve ayrıca bu ülkede yaşayan herkesin İslam'ı öğrenmesi gerekir" şeklinde bir savunma yapılıyor. Din derslerinin seçmeli olmasının, benzerliklerden çok farklılıkları belirginleştirme riski taşıdığı düşünülüyor. Oysa zorunlu DKAB derslerinin içeriği gereği bu çatışmaları yatıştırıcı, hoşgörülü bir yapıya sahip olduğu ileri sürülüyor. Derslerde Alevilikten yeterince bahsedilmediğine dair iddialara yönelik, İslam'ın temel değerlerinin Aleviliği de içerdiği savunusu ve buna ek olarak, farklı Alevilik görüşlerinden hangisine yer verileceğinin belli olmadığı ve yine bu farklılıklara odaklanmanın Alevi öğrencilerin de kafasını karıştıracağı fikri dile getiriliyor. Muhafazakâr kesimlerin iddialarındaki en önemli dayanak noktalarından biri Avrupa ülkelerindeki uygulamalar. Bu ülkelerin önemli bir kısmında din derslerinin zorunlu olduğu ve ülkedeki yaygın dine ağırlık veren bir içeriğe sahip bulunduğu sıklıkla öne sürülen bir argüman.

Yukarıda bahsedilen kanaat önderlerinin ortaya koyduğu argümanların hem içerik hem de yoğunluk açısından zorunlu DKAB derslerinin doğrudan muhatabı olan çocuklar ve ebeveynler düzeyinde ne ölçüde karşılık bulduğunu söylemek, inanç özgürlüğü ve çoğulculuk kavramlarının bu bireylerin zihinlerinde nasıl bir yere sahip olduğu hakkında konuşmak bir gereklilik. Bu bölüme kaynaklık eden araştırma, başta zorunlu DKAB derslerine yönelik yaklaşımlar olmak üzere inanç özgürlüğüne ilişkin algıyı, bu konudaki tartışmaların tarafı sayılabilecek, toplumun farklı kesimlerinden ebeveynlerin yer aldığı bir bütünlük içerisinde ve karşılaştırmalı olarak görmeyi hedefliyor. Araştırma ebeveynlerin din derslerini nasıl konumlandığı, din eğitimi konusundaki beklentileri, din dersleri üzerine eleştirilerini konu ederken ebeveynlerin toplumun farklı kesimlerinin bu konudaki taleplerine karşı farkındalıkları ve farklı talepler karşısındaki tutumlarını, sınırlarını, esnekliklerini irdeliyor. Bu sorulara yanıt ararken, istatistiki genellemeler yapmak yerine mevcut durumu keşfedici bir niyetle konuya yaklaşmak istediğimiz için araştırmada niteliksel bir yöntem kullandık. Bunun için derinlemesine mülakat ve bulanık bilişsel haritalama çalışmasından oluşan iki aşamalı bir yöntem geliştirdik. Bilişsel haritalama çalışmasını, konu hakkında niteliksel bilgilerin yanı sıra küçük örneklerde niceliksel çıktılar elde etmeye imkân veren özelliği nedeniyle tercih ettik.

Araştırmanın tasarım aşamasında, çocukları zorunlu din dersi uygulamasının en az beş yılını deneyimlemiş olan ebeveynlerin görüşlerine başvurmanın araştırmaya yarar sağlayacağı öngörüsü ile örneklemin ortaöğretim 9-12. sınıflarında okuyan çocukların ebeveynlerinden oluşmasına karar verdik. Bu doğrultuda farklı kategorilerden toplam 124 yüz yüze görüşme gerçekleştirdik. Kategorilerin ilki ebeveynlerin dinî kimlikleri oldu. Kişilerin kendi beyanını esas alarak belirlediğimiz dinî kimliklerden Sünni, Alevi, Şafii, Ateist, Hristiyan ve Musevi kimlikleri, hem toplumdaki belli bir çeşitliliği yansıtmaları, hem de din dersi tartışmalarına taraf olmaları açısından örnekleme dahil ettik. Bu çerçevede 75 Sünni, 19 Alevi, 14 Şafii, 9 Hristiyan, 5 Ateist ve 2 Musevi ile görüşmeler gerçekleştirdik. Toplumun çoğunluğunu oluşturan Sünni Müslüman bireylerle daha fazla sayıda görüşme yaparak bu grup içerisindeki çeşitliliğe de ulaşmaya çalıştık. Araştırmanın odağında din dersleri yer aldığı için Sünni ya da Şafii yurttaşların dindarlık eksenindeki farklarına da odaklandık. Kategorileri oluşturmak amacıyla katılımcılardan öncelikle kendi dinî kimlik tanımlamalarına verdikleri yanıtları açmalarını istedik, kendilerini ne düzeyde dindar hissettiklerini de konuştuk ve vakit namazlarını ne sıklıkta kıldıkları, hanedeki yetişkin kadınlar arasında başörtüsü kullanan kadınlar olup olmadığı gibi bilgileri aldık. Kendini Müslüman olarak tanımlayanlara, kart göstererek, Sünni, Şafii, Alevi ya da başka bir kimlikle tanımlayıp tanımlamadıklarını sorduk.

Bu sorulara aldığımız yanıtlara göre Sünniler ve Şafiiiler için: 1. dindarlık düzeyi yüksek olanlar, 2. orta düzey dindarlar, 3. düşük düzey dindarlar, 4. dindar olmayanlar olmak üzere dört kategori oluşturduk. Kendini ateist olarak tanımlayanlar ya da "laik" olarak tanımlayıp dindarlık düzeyini düşük gören ve/veya son üç aydır namaz kılmamış ya da bugüne kadar hiç namaz kılmamış olanları dindar olmayanlar olarak tanımladık. Dindar olmayanları sayıca az olmaları ve düşük düzey dindarlarla benzerlik göstermeleri nedeniyle farklılık gösterdikleri durumlar dışında rapor genelinde düşük düzey dindarlarla aynı kategoride ele aldık. Alevileri ve gayrimüslimleri ise ayrı kategoriler olarak değerlendirdik. Bu kategorilere göre örneklem: 33 Yüksek Düzey Dindar, 36 Orta Düzey Dindar, 25 Düşük Düzey Dindar/Dindar olmayan, 19 Alevi ve 11 Gayrimüslim bireyden oluşuyor. Görüşmelerde aynı zamanda bulanık bilişsel haritalama yöntemi uyguladık ve katılımcıların "Okullardaki Din Eğitiminden Memnuniyet" kavramı etrafında bulanık bilişsel haritalarını çıkardık.

Dört ayrı ilde yürüttüğümüz araştırmada İstanbul'da 65, Ankara'da 33, Kayseri'de 15 ve Diyarbakır'da 11 görüşme gerçekleştirdik. İstanbul ve Ankara'da hem farklı dindar kategorilerine hem de Alevilere ulaşma imkanımız oldu. Örnekleme daha yoğun bir dindarlığı temsil etmesi açısından Kayseri'ye, Şafii Kürtlerin görüşlerini kapsamak açınsındansa Diyarbakır'a yer verdik. Gayrimüslim görüşmelerinin tamamını İstanbul'da gerçekleştirdik. Şubat-Mart-Nisan 2016 tarihlerinde gerçekleştirdiğimiz araştırmada konuştuğumuz görüşmecilerin yaş ortalaması 45, 53'ü baba, 71'i ise anneydi.

Bulgular

Bu bölümde, araştırma bulgularına iki başlıkta yer veriyoruz. "Din Dersleri Algısı" isimli ilk başlıkta, bireylerin zihinlerinde okul, din eğitimi ve din dersleri kavramlarının nerede durduğuna, bu kavramlara dair ideal tariflerine ve mevcut uygulamaya yönelik beklenti ve eleştirilerinin neler olduğuna odaklanıyoruz. İkinci olarak ise "Okullarda İnanç Özgürlüğü: Kırmızı Çizgiler, Esneklikler" başlığı altında ebeveynlerin toplumsal düzeydeki tartışmalara yaklaşımları, farklı kimliklerle temaslar üzerine değerlendirmeleriyle toplumsal talepler karşısındaki pozisyonlarını ele alıyoruz. Üçüncü olarak ise "Okullarda Dinin Görünümleri" başlığı altında ebeveynlerin farklı inançların eğitim yaşamındaki görünümüne yönelik yaklaşımlarını inceliyoruz.

Tablo 1. Bulgular

	NE BEKLİYORLAR?	NEYİ BEĞEMİYORLAR?	POZİSYONLARI NE?	NEYE RAZI OLURLAR?	NEYE RAZI DEĞİLLER?
YÜKSEK DÜZEY DİNDARLAR (SÜNNİ)	Çocukları güzel ahlaklı yapsın / Kötülüklerden uzak tutsun / dini öğretsin	Program yetersiz / Ders saatleri az / Öğretmenler yetersiz / Ders önemsiz görülüyor	Mutlaka olsun / Zorunlu olsun / Kendi dinimiz ve mezhebimiz anlatılsın	Kendi çocukları için zorunlu, diğerleri için seçmeli / Diğer mezheplerden bahsedilebilir	Hiç olmaması / Kendi çocukları için seçmeli olması / Alevilik ve/veya başka inançlar üzerinde fazlaca durulması
ORTA DÜZEY DİNDARLAR (SÜNNİ)	Dini (İslami) bilgiler versin	Ders içeriği yetersiz / Uygulamalar eksik kalıyor / Ders önemsiz görülüyor	Mutlaka olsun / Zorunlu olsun / Kendi dinimiz ağırlıklı, mezhepler ve diğer dinler anlatılsın	Kendi çocukları için zorunlu, diğerleri için seçmeli / Diğer inanç ve mezheplerden bahsedilebilir	Hiç olmaması / Kendi çocukları için seçmeli olması / Alevilik ve/veya başka inançlar üzerinde fazlaca durulması
DÜŞÜK DÜZEY DİNDARLAR / DİNDAR OLMAYANLAR (SÜNNİ)	Temel dini bilgiler versin	Sünni İslam perspektifinden anlatılıyor / Aşırıya kaçılıyor / Siyasete alet ediliyor	Dersler olsun / Seçmeli olsun / Tüm dinler anlatılsın / Evrensel değerlere (insan hakları temelli) yer verilsin	Abartılı ve uygulamalı olmaması koşuluyla zorunlu verilebilir	Aşırı İslami perspektif ve uygulamalı olması
ALEVİLER	Dini ve kültürel bilgiler versin	Sünni İslam perspektifinden anlatılıyor / Dayatma yapıyor / Ayrımcılığı besliyor / Alevilik yeterince yer bulmuyor	Dersler olsun / Seçmeli olsun / Alevilik yeterince ve doğru anlatılsın	Aleviliğin yeterli düzeyde ve doğru şekilde anlatılması ve/veya Sünni İslam temelli olmaması halinde zorunlu olabilir	Sünni İslam perspektifinden zorunlu din dersi
GAYRİMÜSLİMLER	Kendi dininin temel bilgilerini alsın / Evrensel değerler edinsin	Sünni İslam perspektifinden anlatılıyor / Muafiyet prosedüründe sorunlar var / Sınavlarda sorulması doğru değil	Dersler olsun / Seçmeli olsun	Seçmeli din dersi / Tarafsız evrensel değerler dersi	Sünni İslam perspektifinden zorunlu din dersi

Din Dersleri Algısı

Nasıl bir okul? Nasıl bir eğitim?

Bu konuya, araştırmaya katılan her kesimden ebeveyn için ideal bir okul ile ilgili beklentiler arasında birçok ortak yan bulunduğunu söyleyerek başlayabiliriz. Bu beklentilerin başında kaliteli bir eğitim, yetkin öğretmenler, altyapı eksikliklerini tamamlamış bir okul geliyor.

“Şu an sayısal okuyacağı için sayısal dersler tabii bizim için çok önemli. O bölüme yöneleceği için. Fen kimya fizik matematik tabii ki. Türkçe de çok önemli, biyoloji. Sayısal seçeceği için. (Yüksek Düzey Dindar, Sünni, Kadın, İstanbul)

Görüşmelerde din dersleri konusuna geçmeden önce katılımcılarla genel olarak eğitim sistemi ve dersler üzerine konuştuk. Bu yüzden “ideal okul” sorusuna verilen yanıtlarda din veya ahlâk eğitiminden bahsedilip edilmeyeceği, bu başlıkların bireyler için ne derece öncelikli olduğunu tespit etmek açısından önem taşıyordu. Din eğitiminin ebeveynlerin okuldan beklentileri arasında başlarda, hatta öncelikler arasında yer aldığını söylemek zor. İdeal okul kavramsallaştırmasında çocukları “dinî ve ahlâki açıdan” da iyi yetiştirecek bir okul beklentisi yaygın değil. Yalnız,

yüksek dindarlık düzeyi grubundaki ebeveynler arasında bu beklentiye rastladığımız oldu. Bu örneklerde de din eğitimi, “kaliteli bir eğitimin” bir parçası olarak ve “mesleki eğitimler” veya “fen bilimlerine” göre genellikle ikincil düzeyde önem atfedilerek konu ediliyor. Dindar ebeveynlerin çoğunluğunun odağında, dindar olmayan ya da düşük düzey dindar ebeveynlerde de olduğu gibi, öncelikle ve ağırlıklıla “kaliteli bir eğitim” olduğunu söyleyebiliriz.

Ebeveynlerin çoğunluğu, çocukları için en önemli derslerin başında Matematik, Türkçe ve Yabancı Dil derslerini sayıyor. Bireyleri din derslerini diğer dersler arasında ne ölçüde öncelikli gördüklerine ilişkin bir değerlendirme yapmaya sevk etmek amacıyla liselerde okutulan 18 dersin yer aldığı bir tablo hazırlanarak, görüşme sırasında katılımcılardan bu tablodaki dersleri önem sırasına göre sıralamalarını istedik. Dindarlık düzeyi yüksek olanların, bu dersi 2., orta düzey olanların 6., diğer kesimlerin ise 15. sıraya ortalama olarak yerleştirdiklerini gözlemledik. Öte yandan ateistler, Aleviler ve gayrimüslimlerin din dersini son sıraya yerleştirdiklerini de belirtmekte fayda var. Dindarlık düzeyi yüksek olan gruptaki ebeveynler din dersine verdikleri önemi, “ahlâklı, erdemli ve manevi yönleri güçlü” yetişmiş insanların hayatın başka alanlarında da başarılı olacağına dair inançları ile açıklıyorsa da bu gruptaki ebeveynler için bile Matematik, en önemli görülen derslerin başında geliyor. Matematik, Türkçe ve Yabancı Dil derslerine verilen değerinde kuşkusuz sınavlarda ağırlıklı olarak bu derslerden soru çıkması var, ancak üzerinde en fazla durulan gerekçe bu derslerin çocuklarının “hayatta her zaman karşısına çıkacak” olması.

Çocuklarının din eğitimi almasını gerekli ve önemli gören ebeveynler çoğunlukta olsa da, özellikle dindarlık düzeyi düşük ya da dindar olmayan kesimler arasında din eğitimi kavramını değil de dinler üzerine eğitim tabirini tercih edenler de mevcut. Fakat onlar arasında dahi din üzerine bir eğitimin sadece bilgi düzeyinde değil maneviyat ve ahlâki açıdan da çocuklarına fayda sağlayacağını düşünme eğilimi yaygın. Dindar ebeveynler çocuklarının din eğitimi konusunda aile – okul – özel eğitim kategorilerinden hiçbirini tam olarak yeterli bulmuyor, genellikle üçüne de roller atfediyorlar. Yüksek düzey dindarlar ideal din eğitimi tariflerinde, okul ve aile dışı eğitim imkânlarına daha fazla vurgu yapıyor. Özellikle Şafii olanlar medreseler, camilerdeki kurslar, hafızlardan eğitim gibi daha geleneksel biçimleri dile getiriyor. Aile ve

okuldaki eğitimi başka din eğitimleri ile takviye etmek isteyen, özellikle sosyo-ekonomik düzeyi daha yüksek dindar ailelerde küçük yaşta din eğitimi veren kreşler, yaz kampları gibi alternatiflerin veya din eğitimine önem vermesiyle bilinen özel okul zincirlerinin tercih edildiğini görüyoruz. Yine dindar ebeveynlerin bir kısmı tarafından sıklıkla dikkat çekilen

*"(...) Din eğitimi nasıl sağlanıyor?
"Elimden geldiğince ben ve babası yardım etmeye çalışıyoruz. Öğretmeye çalışıyoruz. Küçükken daha iyiydi hiç değilse çocuğu Kuran kurslarına gönderiyorduk. Ama çocuk büyüyünce artık bunları kabul etmiyor, en azından okulda almış oluyor." (Yüksek Düzey Dindar, Sünni, Kadın, İstanbul)*

bir diğer nokta, ideal bir din eğitiminin (okulda ya da okul dışı kurumlarda) küçük yaşta başlaması gerekliliği. İlerideki bölümlerde başka bulguların da destekleyeceği üzere, bu talebin temelinde dindar ailelerin çocuklarını ahlâklı ve dindar bireyler olarak yetiştirememekten kaygılanıyor olmaları var. Çünkü ebeveynler küçük yaşta çocuklara söz geçirmenin daha kolay olduğunu, ergenlik yıllarında ise bunun giderek zorlaştığını düşünüyor.

Dindar olmayan ya da düşük düzey dindar ebeveynler için din eğitiminin yeri aile ve okul olarak kabul ediliyor. Aile ve okul dışı kaynaklara yönelme yok, tam tersine din üzerine eğitimin okul çatısı altında verilmesinin

"aşırılığa kaçılmasını" engelleyeceği düşüncesi hakim. Öte yandan okullarda nesnel, doğru ve olgu temelli bir din dersi verilmesi beklentisi vurgulanıyor. İdeal bir din dersi, Aleviler için Sünni İslam temelli olmayan, dindar olmayan ya da dindarlık düzeyi düşük olanlar için ise zorlamanın olmadığı bir derse işaret ediyor. Aleviler din eğitimi konusunda ailenin rolünü en çok vurgulayan kesimi oluşturuyor. Fakat, onlar için din eğitiminin mekânlarından biri olarak cemevlerinin de bir yeri var. Gayrimüslimler için ise din eğitimi tamamen ailenin verdiği bilgiler ve yine aile ile birlikte gerçekleştirilen ibadetler (pazar günleri kiliseye gitmek gibi) yoluyla mümkün oluyor. Öte yandan, Aleviler ve gayrimüslimlerin okullarda din dersi verilmesine tamamen karşı olmadıklarını söylemek mümkün. Bu ebeveynler ayrımcılık yapılmayan ve tüm din ve inançlara eşit mesafede olacak bir zorunlu din / evrensel değerler dersine razı olabileceklerini dile getiriyorlar. Çekinceleri çocuklarının maddi ve manevi olarak ayrımcılığa maruz kalıyor olmasından kaynaklanıyor.

Tablo 2. Din Eğitimi Nerede Olmalı?

	OKUL	AİLE	DİĞER KURUMLAR
YÜKSEK DÜZEY DİNDARLAR (SÜNNİ)	●	● ●	● ● ●
ORTA DÜZEY DİNDARLAR (SÜNNİ)	● ● ●	●	●
DÜŞÜK DÜZEY DİNDARLAR / DİNDAR OLMAYANLAR (SÜNNİ)	●	● ●	
ALEVİLER		●	● ● ●
GAYRİMÜSLİMLER		● ● ●	●

Okullarda din eğitimine yaklaşım ve din derslerinden beklentiler

Araştırmanın ortaya koyduğu önemli sonuçlardan biri neredeyse tüm kesimlerin "okullardaki din derslerinin mevcudiyetine mutlak karşıt olmamak" şeklinde özetlenebilecek bir asgari müşterekte birleşiyor olması. Ancak aralarında önemli farklar da var elbette. Mevcut din dersleri dindarlar için net olarak vazgeçilemez değerde. Diğerleri ise dersleri vazgeçilmez bulmamakla birlikte tamamen de reddetmiyorlar, hatta bazı şartların yerine getirilmesi halinde din derslerine gösterilecek rıza bu kesimler için de yüksek düzeylerde. Görüştüğümüz dindar Sünni ve Şafii ebeveynler okullarda mutlaka din dersinin olması gerektiğini düşünüyor. Din eğitiminin farklı kaynakları olması gerektiği fikrini dile getirseler de, okul yine de vazgeçilmez. Bu talebin ardındaki temel beklenti, çocuklarının ahlâklı ve dindar bireyler olarak yetişmesi. Yani dindar ebeveynler esasen kendi çocuklarını düşündüklerinde din derslerini vazgeçilmez görüyor ve güçlü bir biçimde savunuyor. Konu kendi çocukları için din derslerinden ne beklediklerine, bu derslerin çocuklarına ne katmasını istediklerine geldiğinde, yüksek ve orta düzey dindarlar arasında farklılıklar mevcut. Yüksek düzey dindarlar derslerin çocuklarını büyüklerine saygılı, örf ve adetlerini bilen, yardımlaşma ve dayanışma duyguları oluşmuş bireyler haline getirmesini, onları kötülüklerden, uyuşturucudan, sapkınlıklardan, yanlış arkadaşlıklar kurmaktan uzak tutmasını daha fazla önemsiyor. Orta düzey dindarlarda ise çocuklarının duaları, ibadetleri öğrenmesi ve uygulaması, daha güçlü bir beklenti olarak öne çıkıyor.

Tablo 3. Dindarlarda Din Dersleri Üzerine Bilişsel Harita*

Yeşil: Olumlu İlişki Kurulan Kavramlar, Gri: Olumsuz İlişki Kurulan Kavramlar

* Bu ve sonraki şekilde yer alan kavram bulutlarını haritaların sonuçlarını görsel olarak daha iyi tarif edebilmek için tercih ettik. Kavramların büyüklükleri haritalarda görünme yoğunluğunu gösteriyor. Yeşil renkle yer verilen kavramlar, merkez kavram olan "Okullardaki Din Eğitiminden Memnuniyet" ile olumlu, gri kavramlar ise olumsuz ilişki kuran kavramlardır.

Bilişsel harita çalışmasının sonuçları da bu bulguyu destekliyor. Okullarda din eğitiminden memnuniyeti artıran kavramlar arasında "güzel ahlâklı olma" kavramının yüksek düzey dindarlarda, "dinî bilgiler edinmesi" kavramının ise orta düzey dindarlarda daha güçlü olduğu görülüyor. İki kesim arasındaki bu farkta yüksek düzey dindarların din eğitiminde kendilerine daha fazla güvenmeleri, dinî bilgilere daha hakim olduklarını ve bunu çocuklarına aktarmakta sıkıntı

"(...) okullarda din eğitimi verilmesinin çok küçük yaşlarda ilkokul sıralarında başlayıp ortaokul ve lisede verilmesinin ben çok faydalı olduğunu düşünüyorum. (...) Bu eğitimi alan çocuklar kötü yapılardan ahlâki yapının bozuk olduğu yerlerden kendilerini muhafaza etmiş olacaklar. Bunun için sağlıklı bir din eğitimi almaları lazım. Uyuşturucu alkol sigara benzeri ya da kötü ahlâki çevreden uzak durma bakımından dini eğitimin olumlu katkı verdiğini düşünüyorum." (Yüksek Düzey Dindar, Sünni, Erkek, İstanbul)

yaşamadıklarını düşünmeleri önemli bir etken. Öte yandan yüksek düzey dindarlar evden çıkan ve hayata karışan çocuklarının, özellikle de ergenlik dönemine girmişlerse, ancak din eğitimi sayesinde iyi ve kötüyü birbirinden ayırabileceklerine ve kötülüklerden uzak durma iradesini gösterebileceklerine inanıyor. Kuşkusuz bu, orta düzey dindarlarda benzer bir kaygının olmadığı anlamına gelmiyor, ama onlar için din dersinin kendilerinin tam olarak sağlayamayacaklarını düşündükleri dinî bilgiler verme misyonu daha fazla öne çıkıyor. Yine bilişsel haritada orta düzey dindarlarda güçlü bir biçimde öne çıkan "uygulamalı eğitim eksikliği" eleştirisi de aynı endişeye işaret ediyor. Ebeveynler çocuklarının okulda dinî bilgileri öğrenmeleri, somut olarak da abdest almayı ve namaz kılmayı öğrenmeleri gerektiğine işaret ediyor. Bu da orta düzey dindarların din eğitimi konusunda aileden çok okulu ön plana çıkardıklarını gösteriyor.

Her iki beklenti de dindar ebeveynlerin din derslerinin "dinler hakkında öğretim" yerine "kapsamlı bir din eğitimi" olarak verilmesini talep ettiklerini gösteriyor. Bu anlamda her iki dindar kesim de din derslerine önemli görevler yüklüyor. Dindar bireyler için bu taleplerin, farklı toplumsal kesimleri düşünerek, onları Müslümanlaştırma motivasyonu ile değil, ağırlıklı kendi çocukları ve çevreleri ile ilgili kaygılarla oluştuğunu da bir kez daha vurgulayalım. Dindar ebeveynlerin algı dünyasını kendi çocuklarının ya da çevrelerindeki çocukların dinden uzaklaşmaları, dinin farzlarını yerine getiremeyen bireyler olmaları, kötü alışkanlıklar edinmeleri ve ahlâki gelişimlerinin eksik kalması gibi korkular dolduruyor.

Dindarlık skalasının diğer tarafında yer alan kesimde, Aleviler dışında, düşük düzey dindar ebeveynlerin de okullarda din eğitimini onayladıkları, hatta gerekli gördükleri söylenebilir. Ateist ebeveynler ise dersin mevcut halini "tek bir inanç biçimini dikte etmesi", "not sistemine dahil edilmesi" gibi nedenlerden ötürü uygun bulmuyorlar ve dersin zorunlu olmaktan çıkarılması konusunda hemfikirliler. Öte yandan dindar kesimlerin aksine, diğer bütün kesimler, "din dersinden memnuniyet" ifadesi ile çok sayıda kavram arasında negatif ilişki kuruyor.

Dindar olmayan ya da düşük düzey dindar ebeveynlerin okullarda din eğitimi istemelerinin nedenleri arasında orta düzey dindarlarda olduğu gibi çocuklarının dinî bilgiler edinmesi ve bu anlamda ailede öğretilmeyenlerin öğretilmesi ihtiyacı öne çıkıyor. Ancak dindar ebeveynlerden farklı olarak çocuklarının "en azından bir Fatıha okumasını" yeterli görüyorlar. Ayrıca, temel düzeyde dinî bilgiler edindirmesinin yanında derslerin laik bir sistem içerisinde ve aşırılığa kaçılmadan verilmesi vurgusu da çok güçlü. Benzer biçimde çocuklarının güzel ahlâklı olmalarını ve "geleneğin, kültürün, örf ve adetlerin" öğretilmesini önemsiyorlar. Bu bulgular dindar olmayan ya da düşük düzey dindar ebeveynlerin din eğitimine yükledikleri rolün çok da güçlü olmadığına, ancak temel düzeyde bir eğitimi de gerekli gördüklerine işaret ediyor. Bu

“Okullardaki din eğitimini ben pek yeterli bulmuyorum. Yeterince çocuklarımıza dini eğitimleri tam olarak net olarak vermiyorlar, üzerinde durmuyorlar. Ayırım oluyor. Çocuk kendi dinini öğrenmeye çalışıyor, bir şekilde engelleniyor. Çocuk geri kalıyor, içine kapanıyor. Biz kendimiz ne kadar öğretebilirsek o kadar öğretebiliyoruz ama çocukların bunu okulda görmesi daha avantajlı oluyor.” (Alevi, Erkek, Ankara)

ebeveynlerin okullardaki din eğitimine yaklaşımlarını etkileyen bir faktör de, okul çatısı altında verilmeyen din eğitiminin bağınaz kişilerin eline kalabileceği korkusu. Bir başka deyişle, dindar ebeveynlerle karşılaştırıldıklarında, din derslerine yaklaşımlarında, kendi çocukları ve çevrelerinden ziyade dindar kesimleri daha fazla hesaba katıyorlar. Dindar olmayan ya da düşük düzey dindar ebeveynler, din derslerini toplumun aşırı dindarlaştırılması karşısında bir kontrol imkânı olarak değerlendiriyor. Bunun dışında, bu ebeveynlerin okullardaki din eğitimine yönelik yaklaşımlarında beklentilerden ziyade bu bölümün son başlığında incelenecek olan eleştiriler hacimli bir yer kaplıyor.

Tablo 4. Diğer Gruplarda Din Dersleri Üzerine Bilişsel Harita

Yeşil: Olumlu İlişki Kurulan Kavramlar, Gri: Olumsuz İlişki Kurulan Kavramlar

Bu hususta söylemlerinde ağırlıklı olarak aksi görüş bildirenler, yani okullardaki din eğitimine (en azından retorik düzeyde) en çok karşı çıkanlar ise Alevi ebeveynler. Alevi ebeveynlerde okullardaki din derslerine ve din ile ilgili uygulamalara yönelik güçlü bir “dayatma” ve “aşırılık” eleştirisi mevcut. Kendi inanışlarına ait olmayan, Sünni İslam temelli ibadet uygulamalarının ve kuralların (namaz kılma, oruç tutma, başörtüsü) dayatıldığını, çocuklarının bu yüzden derslerden uzaklaştığını ifade ediyorlar. Bu nedenle okullardaki mevcut din dersinin kaldırılmasını veya zorunlu tutulmamasını istiyorlar. Öte yandan, Alevi ebeveynlerin de tıpkı Sünni ve Şafii dindar aileler gibi inançlarını çocuklarına aktarma ihtiyacı duyduklarını ve bunun için de okulların uygun bir ortam olduğunu düşündüklerini gösteren söylemleri de mevcut. Bunun için derslerin insanın manevi yönünü geliştirmesi, duaların öğrenilmesi, çocukların dinini bilmesi, toplumun dine dayalı olması gibi nedenler ileri sürebiliyorlar. Bu ebeveynler okullarda DKAB derslerinin hiç olmaması durumunda inançlarının çocuklarına aktarımı konusunda eksiklik olacağına inanıyorlar. Alevi ebeveynler, çocuklarının rencide edilmeyeceklerinden ve zorunlu derslerde dinî bilgileri bir başka mezhebin “dayatması”

"Hiç kalkmayacaksa eğer, arzu ettiğim şey şu olurdu; zaten din kültürü ve ahlâk diyor. Ahlâk konularına daha fazla değinip, insanları ahlâksal daha üst düzeylere getirip en azından her türlü insana sevgiyi, hoşgörüyü paylaşır duruma getirilse o derslerde, çok daha iyi olur diye düşünüyorum. Ötekileştirmekten çok herkese insan gözüyle bakılıp, herkesin sevilebilecek bir insan olduğunu anlatmak çocuklara çok daha iyi olur." (Gayrimüslim, Kadın, İstanbul)

çocukların sınavlara/geleceğe daha iyi hazırlandıklarını ifade etseler de, zorunlu DKAB dersinin varlığının da devlet okullarının tercih edilmemesini etkileyen faktörlerden biri. Ayrıca ders kitaplarında Hristiyanlık hakkında verilen bilgilerin hatalı olduğuna dair görüş de Hristiyanların algı dünyalarında önemli bir yer buluyor. DKAB derslerinden muafiyet sistemine ilişkin olarak, muaf olma durumu ile ilgili soruşturmanın tekrar tekrar yapılması, muafiyet hakkını kullanma konusunda bürokratik zorluklar ve/veya DKAB derslerinden muaf olan çocukların TEOG sınavında dezavantajlı duruma düşebilecek olması gibi birtakım şikâyetler dile getiriyorlar.

"Her şeyi tam anlamıyla öğretebiliyorsak; yani inançları. Ateizmi, Yahudiliği, Hristiyanlığı, Deizmi, İslam'ı; her inanç biçimini öğrettin mi, çocuk buna karar verir zaten. Ama bence ayrı bir ahlâk dersi olmalı. Ben onu önemsiyorum. Dine referans verilme gereği duyulmayan bir ahlâk anlayışı. 'Çalma', 'tecavüz etme' denmeli çocuğa." (Ateist, Erkek, Ankara)

olmaksızın ve kendi kültürlerini doğru ve yeterli ölçüde temsil edecek şekilde alabileceklerinden emin olduklarında, okullarda zorunlu din eğitimine rıza gösterebiliyor. Öte yandan Aleviler, ayrımcılık algısının da en güçlü olduğu kesimi oluşturuyor. Gayrimüslim ebeveynlerin de çoğunluğu, Aleviler gibi, okullarda din derslerinin olması gerektiğini, ancak içeriğinin yeniden düzenlenmesi gerektiğini ifade ediyorlar: Onlara göre "Çocukların insani değer edinmelerini ve tarafsız bir eğitimle dinler hakkında bilgi sahibi olmalarını sağlayacak bir din dersine ihtiyaç var." Gayrimüslim ebeveynler sırasıyla azınlık okullarını, yabancı okulları, yerli özel okulları ve ancak bunların arkasından devlet okullarını tercih ediyor. Bunun nedenleri arasında bu okullarda daha köklü ve kaliteli eğitim verildiğini,

Son olarak ateist ebeveynlerin de din derslerine belli bir çerçevede rıza gösterdiklerini belirtelim. Ateistler, farklı saiklerle de olsa, yer yer dindarlarla yer yer diğer düşük düzey dindar ebeveynlerle aynı düşüncede olabiliyor. Ateistlerin söylemlerine bakıldığında dersleri isteyenlerin alması gerektiği, okulda verilmesinin dışarıda verilmesinden daha uygun olduğu ve hiç verilmemesinin sağlıklı olmayacağına dair açıklamalar dikkat çekiyor.

Yüksek düzey dindarlar için vazgeçilemez bir talep olan, orta ve düşük düzey dindarlarda da sıklıkla dile

getirilen, gayrimüslim, Alevi ve ateistler için ise alternatif bir din dersinin ağırlıklı konusunu oluşturan "ahlâki/etik/insani değerler" başlığı, tüm ebeveynlerin üzerinde mutabakata vardığı bir konu. "Çocuğum iyi bir insan olsun" şeklinde ifade edilebilecek güçlü bir ortak beklentiye işaret ediyor. Bu anlamda derslerin mevcudiyetine karşı olmamanın yanında ve aynı zamanda bunun da sebebi olarak, öyle veya böyle çocuklara iyi birer yetişkin olmayı öğretecek bir ders içeriği de, tüm ebeveynlerin uzlaşma sağladığı noktalardan biri olarak öne çıkıyor.

Derslerin içeriğine ilişkin eleştiriler

Yukarıdaki tartışma okullardaki din derslerine yönelik toplumun her kesiminde güçlü kanaatlerin bulunduğuna işaret ediyor. Ancak görüşmelerde ebeveynlere sorulan, okullardaki zorunlu DKAB ve seçmeli din derslerinin içerikleri hakkında neler bildikleri, bu derslerde neler anlatıldığı, ne

kadar haberdar oldukları gibi sorulara verilen yanıtlar, ebeveynlerin derslerin içeriğine ilişkin ayrıntılara hakim olmadıklarını gösteriyor. Yüksek düzey dindarlar bu konuda kısmen fikir sahibi olsa da, onların da DKAB derslerinin içeriği hakkında verdikleri bilgiler büyük ölçüde kendi okul yıllarında aldıkları dersin içeriğinden hatırladıklarını yansıtıyor. Orta ve düşük düzey dindarların ise DKAB derslerinden daha az haberdar olduklarını söylemek mümkün. Benzer bir durum, seçmeli din dersleri için de geçerli. Ebeveynlerin gözünde okullardaki seçmeli din dersleri DKAB ile birleştirilerek bir bütün olarak din eğitimi başlığı altında algılanıyor. Seçmeli dersler ile DKAB dersleri arasındaki farklılıklar ayrıştırılarak yorumlan(a)mıyor. Zorunlu din dersi uygulaması kaynaklı mağduriyet algısının en güçlü olduğu Alevi ebeveynler dahi, diğer kesimlerden ebeveynler gibi DKAB dersinin veya diğer seçmeli din derslerinin içeriği hakkında detaylı bilgilere sahip değil.

Derslerin içeriği hakkındaki yorumlara bakıldığında içeriğin esasen hiçbir kesimi yeterince tatmin etmediği sonucuna varılabilir. Saikler farklı olsa da her kesim din derslerine eleştiri getiriyor. Bilişsel harita çalışmasının sonuçları bu tespiti destekler nitelikte: Ortaya çıkan kavramların yaklaşık %60'ı "Okullardaki Din Eğitiminden Memnuniyet" merkez kavramı ile negatif ilişkiler kuran, yani din eğitiminden memnuniyeti azaltan faktörlerden oluşuyor. Görüşmelerde alınan yanıtlarda da benzer şekilde, derslerin beğenilen yönleri hayli sınırlı sayıda kalırken, beğenilmeyen yönler oldukça çeşitleniyor. Din derslerine dindar ebeveynlerin eleştirileri arasında en sık telaffuz edilenleri aşağıdaki gibi sıralamak mümkün:

- "Eğitim yetersiz" – Yüksek düzey dindarlar topyekûn bir eleştiri olarak okullardaki din eğitiminin yetersiz, zayıf, yüzeysel olduğunu ve ahlâki temellere oturmadığını söylüyor. Bazı ebeveynler derslerin olumlu hiçbir yönünün bulunmadığını, dinin sığ bir biçimde anlatıldığını ifade ediyor. Orta düzey dindarlarda ise yetersizlik eleştirisi ders içeriğinin yetersizliğine yöneliyor. Bu ebeveynler derslerin dua ezberlerinden ibaret olduğunu, hakiki Müslümanlık bilgilerinin verilmediğini ifade ediyorlar.
- "Öğretmenler yetersiz" – Öğretmenlere yönelik şikâyetler, eğitimin yetersiz olduğu eleştirisinin bir parçası olsa da, güçlü bir eleştiri olması ve sıklıkla dillendirilmesi nedeniyle ayrıca öne çıkıyor. Dindar ebeveynlerde din derslerinin başarısında belirleyici rolün öğretmenlere ait olduğuna ilişkin bir algının hakim olduğu ileri sürülebilir. Bu açıdan öğretmenlere yönelik eleştiriler, müfredata yönelik eleştirilerin önüne geçiyor. Dindar ebeveynler öğretmenlerin çocuklara örnek olmasını, rehberlik etmesini, dini/dersi sevdirebilmelerini ve onlarla daha yakından ilgilenmelerini bekliyor.
- "Dersler uygulamalı değil, öğretilenler pratiğe yansımıyor" – Dindar ebeveynler kapsamlı bir din eğitimi talebinin bir parçası olarak çocuklarından din dersleri vesilesiyle ibadetlerini düzenli bir biçimde gerçekleştirmeye başlamalarını bekliyor. İbadetlerin derslerde prova edilmesini,

"Ders sayısı çok az, yeterli değil. Pazartesi ve Cuma işyer saat olmalı en az. Yoksa hep yaz tatilinde açıkları kapamak gerekiyor. O zaman da bunalıyor çocuklar. Sadece 3 ayları var, tam öğrenmeye başlamışlarken yarım kalıyor. Ertesi sene tekrar baştan başlıyorlar. (Yüksek Düzey Dindar, Sünni, Kadın, Ankara)

örneğin abdest almanın uygulamalı olarak gösterilmesini, sınıfla birlikte Cuma namazlarına gidilmesini ve "dinin sevdirmesi" talebi ile de bağlantılı olarak tarihi ve dinî merkezlere geziler düzenlenmesini talep ediyorlar. Bu bölümün birinci başlığında da bahsettiğimiz gibi, özellikle orta düzey dindarlar çocuklarının dinî bilgiler edinmesini daha fazla önemsendiği için, derslerin uygulamalı olmamasına dayalı eleştiriler de en çok onlardan geliyor.

- "Ders saatleri yetersiz" – Özellikle yüksek düzey dindarların eleştirisi, ders saatlerinin yetersiz olduğu

yönünde. Dindar ebeveynler din derslerine daha fazla vakit ayrılmasından yana. Kendileri bir din dersi tasarlayacak olsalardı, ders saatlerini/sayılarını da artıracaklarını söylüyorlar.

- “Dersler önemsiz bulunuyor” – Dindar ebeveynlerin önemli bir kısmı kimi zaman öğretmenlerin, kimi zaman yöneticilerin, kimi zaman da kendi çocuklarının din derslerine yeterli önemi vermemelerinden yakınıyor. Bu durum özellikle orta düzey dindarlarda belirgin bir eleştiri olarak öne çıkıyor.

Bilişsel harita çalışmasında, diğer kimlik ve dindarlık düzeylerinden ebeveynlerde öne çıkan kavramlar baskı, zorlama ve aşırılık. Bu kavramlar özellikle Alevilerin zihinsel haritalarında öne çıkıyor ve dayatma, zorla dua okutma, namaz kıldırma gibi eleştirileri de içeriyor. Gayrimüslim ve Ateist bireyler ise çocuklarının cehennem ile korkutulmasından rahatsız. Dindar olmayan ya da düşük düzey dindar ebeveynlerin söylemlerinde bu konuda laik temellere dayanmayan eğitim, aşırıya kaçma ve öğretmenlerin yobazlığı gibi eleştiriler mevcut. Baskı, zorlama, aşırılık kavramlarının nadiren de olsa dindar kesimler tarafından da bir eleştiri olarak dile getirildiğini ve bu eleştirinin, çocuklarını derslerden ve ibadetlerden soğutacak kadar zorlu ders anlatımına işaret ettiğini söylemek mümkün. Derslerin Sünni İslam perspektifinden anlatılmasına ilişkin eleştiri de yine Alevi, ateist ve gayrimüslimler tarafından gündeme getiriliyor.

Derslerin Sünni İslam perspektifinden anlatılması ve hem ders içeriklerindeki hem de okullardaki uygulamalarda yaşanan ayrımcılık hallerine ilişkin eleştiriler, yüksek ve orta düzey dindar kesimlerde çok az, diğer kesimlerde ise yoğun bir biçimde söylemlerde yer buluyor. Bilişsel harita sonuçlarına göre ayrımcılık algısının en güçlü olduğu kesimi Aleviler oluşturuyor.

Okullardaki seçmeli din derslerinin içeriğinin de DKAB derslerinde olduğu gibi pek bilinmediğinden, hatta kimi zaman DKAB ile bir arada ele alınarak yorumlandığından bahsetmiştik. Yine de katılımcıların değerlendirmelerine bakıldığında özellikle dindar kesimlerin içeriğini pek bilmeseler de ek bir din dersinin varlığından oldukça memnuniyet duydukları gözlemleniyor. Fakat sadece dindarların değil, hemen hemen tüm katılımcıların çocukları seçmeli din derslerinden bir veya birkaç tane alıyor. Derslerin seçilme sürecine ilişkin ise farklı açıklamalar mevcut. Yüksek dindar ve orta düzey dindar ebeveynler din derslerini seçme sürecinin çocukların veya ailenin ortak kararıyla tamamlandığını ifade ediyorlar. Öte yandan seçmeli din derslerinin “zorunlu seçmeli” haline gelmiş olduğu, okullar tarafından paket halinde çocuklara sunulduğu ve seçmeme şansı bulunmadığına ilişkin aktarımlar ise düşük düzey dindar ve dindar olmayan bireylerin ifadelerinde sıkça yer alıyor. Ebeveynler farklı seçmeli ders paketleri arasında seçim yapmakta özgür olsalar da, bu ders paketlerinin her birinde bir seçmeli din dersi bulunmasını eleştiriyorlar.

Okullarda inanç özgürlüğü: Kırmızı çizgiler, esneklikler

İnanç özgürlüğü algısı

Ebeveynlerin farklı dinî kimliklerin toplumsal taleplerine yaklaşımları üzerine tartışmalara geçmeden önce, inanç özgürlüğü kavramının onlar için ne anlama geldiği hakkındaki bulgulardan bahsetmekte fayda var. Yüksek düzey ve orta düzey dindarlar, inanç özgürlüğünü kavramsal düzeyde herkesin kendi dinini özgürce ifade edebilmesi, kendi dininin ibadetlerini yerine getirebilmesi ve farklı inançlara karşılıklı saygı duyulması olarak tanımlıyor. Kavramın somutlaştığı

“Benim kızlarım ilkokuldayken kendi istekleriyle kapandılar, hatta ben dedim kızım kaldıramayabilirsiniz ama onlar çok istediler ve tepki gördüklerinde çok üzüldüler, müdür onları bahçeye bile almadı. Hatta bir arkadaşına tokat dahi attı sen kapanıyorsun diye. Ben kimseye tokat atıyor muyum sen açkınsın diye? Yani dinini tam yaşaması lazım. Özgürlüktür bu, niye kısıtlansın ki?” (Yüksek Düzey Dindar, Sünni, Kadın, Kayseri)

alanlarda inanç özgürlüğü, dindar ebeveynler için kendi inançlarının, yani Müslümanlığın gereklerini yerine getirmek anlamına geliyor. Bunu da çoğunlukla “başörtüsü ile eğitim görebilmek” olarak ifade ediyorlar. Başörtüsü mağduriyeti, dindarların “inanç özgürlüğü” bağlamında dile getirdikleri en güçlü söylemlerden biri. Dindarlar için inanç özgürlüğünün pratikteki göstergelerini okullarda mescit açılması ve Cuma namazı düzenlemeleri takip ediyor. Aleviler ve gayrimüslimlere ilişkin haklar da inanç özgürlüğü ile ilgili söylemlerde yerini buluyor. Ancak bu kesimler hakkında konuşurken dindar ebeveynler, bu grupların yaşadığı mağduriyetlerden ziyade, elde ettiği imkânlar üzerinde duruyor. Yani mevcut durumda Alevilerin de gayrimüslimlerin de kendi inançlarını yaşama

özgürlüklerinin bulunduğunu, istedikleri dersi alıp, istedikleri okula gidebildiklerini, herhangi bir ayırım veya zorluğa maruz kalmadıklarını ifade ediyorlar ve bu durumu inanç özgürlüğünün bir göstergesi olarak sayıyorlar. Öte yandan dindar kesimler, kendileri söz konusu olduğunda inanç özgürlükleri ile ilgili mağduriyetler üzerinde yoğunlaşıyorlar. Çocuklarının okulda namaz kılamamaları veya geçmişte başarılarını açmaya zorlanmalarını, inanç özgürlüğünün zayıflığının göstergeleri olarak anlatıyorlar.

Çoğunluk inanç özgürlüğünü söylemsel düzeyde olumlu bir perspektiften değerlendirirse de, bir kısım dindar ebeveynin bu kavrama şüpheyle yaklaştığını da ifade edelim. Bunun nedeni tüm kesimlere eşit mesafede bir inanç özgürlüğü ortamı olması durumunda çocuklarının kendi dinlerine uygun olmayan davranışlara yönelebileceğinden endişe etmeleri. Bireylerin herkesin istediği inanca sahip olmakta özgür olduğunu, ancak Müslümanım diyen kişinin İslam’ın gereklerini yerine getirmek zorunda olduğunu vurgulama ihtiyacı duyuyorlar.

Gayrimüslim, Alevi, dindar olmayan veya ateist olan ebeveynler inanç özgürlüğü kavramını ağırlıklı olarak “herkesin istediği inanca sahip olması, inançlar arasında ayırım gözetilmemesi, ibadetlerin rahatça yerine getirilebilmesi” şeklinde tanımlıyor. Bunların arasında dindar olmayan ebeveynler, dindar Müslümanlardan geldiğini düşündükleri “kafanı kapat, namaz kıl, sure ezberle, oruç tut” gibi “baskıları” ise inanç özgürlüğüne engel olarak sunuyor. Gayrimüslim ve Alevi ebeveynler okullarda inanç özgürlüğünü tanımlarken, çocukların “kendilerini bir tepki ile karşılaşmadan ifade edebilmeleri” ve “ötekileştirilmemeleri” vurgularını öne çıkarıyor. Yine bu kanattaki ebeveynlerde, öğretmenlerden okul yöneticilerine ve iktidara kadar her seviyede ayırtırmama temelli bir yaklaşımın mevcut olması ile okullarda inanç özgürlüğünün sağlanabileceği düşüncesi var.

Bireylerin okullardaki din eğitimine ilişkin algılarında inanç özgürlüğüne işaret eden vurguların ne ölçüde yer aldığına dair bilişsel haritalama verilerini hatırlamakta da fayda var. Haritanın geneline bakıldığında inanç özgürlüğü ile bağlantılı olarak, ayrımcılık, Sünni İslam temelli eğitim ve baskı, zorlama, aşırılık kavramlarının öne çıktığı, ancak bu kavramların, dinî bilgiler edinmek, güzel ahlâklı olmak gibi güçlü pozitif kavramların veya eğitimin yetersizliği eleştirisinin hayli gerisinde kaldığı görülüyor. Bu durum, görüşülen kişilerin genelinde inanç özgürlüğü kavramının içeriğinin olgunlaşmadığına işaret ediyor.

"Mesela basından okuduğum kadarıyla, velisi olarak çocuğunun din dersine girmesini istemiyor. Bu yadırgadığım bir şey olmuştur; Müslüman Türk vatandaşı bir birey olarak niye böyle bir şey istesin diye. Biraz endişelendirici bir haberdir benim için." (Orta Düzey Dindar, Sünni, Kadın, İstanbul)

Kanaat önderleri, toplumsal etkileşimler

Araştırmada toplumsal düzeyde kişi ve kurumlar tarafından yürütülen din dersleri tartışmalarındaki pozisyonların ebeveynlerde ne ölçüde karşılık bulunduğunu, bu konudaki tartışmaların ne ölçüde takip edildiğini de sorguladık. Bu amaçla ebeveynlere din dersleri konusunda duydukları tartışmalar olup olmadığı ve bu konuda görüşlerini beğendikleri isimlerin bulunup bulunmadığı sorularını yönelttik. Ebeveynlerin önemli bir kısmı bu konuda herhangi bir fikre sahip

olmadığını beyan etse de alınan yanıtlar, yüksek ve orta düzey dindarların "öteki" hakkındaki algısının hayli sınırlı, kimi zaman abartılı ve tepkisel olduğunu gösteriyor. Yani farklı kesimlerin talepleri, ilk değerlendirmede, dindar ebeveynler tarafından pek de meşru görülüyor. Bu grubun söylemlerinde din dersleriyle ilgili tartışmanın diğer tarafında yer alan bireylerin "dine düşmanlık besleyen ateistler", "din bilmeyen teröristler" olarak görülmesi mümkün olabiliyor.

Alevi ve dindar olmayan ya da düşük düzey dindar ebeveynlerin toplumsal tartışma ve taleplere ilişkin değerlendirmeleri özeldir din derslerinden, genelde dindar kesimlerden şikâyetlere odaklanıyor. Okullarda din eğitiminin ağırlığının arttığı, çocuklara Kuran kursuna gitme ve namaz kılma konusunda baskı yapıldığı, 4+4+4 sistemiyle normal okulların da İmam Hatip'e dönüştüğü, toplumda her şeyin dine referansla konuşulmaya başlandığı ve din derslerinin de siyasete alet edildiği şeklinde rahatsızlıklar dile getiriliyor. Dindar olmayan ebeveynler, din eğitimi tartışırken, dindar kesim üzerine yorumlarında, konuyu çocuklara yönelik cinsel taciz haberleri ile ilişkilendirebiliyor.

Esneklik düzeyleri ve uzlaşma noktaları

Yukarıdaki tespitler ebeveynlerin dindarlık düzeylerine göre din dersi tartışmalarının zıt taraflarında yer alarak pek de uzlaşmacı olmayan tutumlar sergilediklerine işaret ediyor. Özetlemek gerekirse inanç özgürlüğü algısında çoğulcu referanslar değil, bireylerin

kendi aidiyetlerine ilişkin inanç özgürlükleri öne çıkıyor. Toplumsal tartışmalara ilişkin görüşlerde ise söylemler sertleşiyor ve yer yer düşmanca bir niteliğe bürünebiliyor. Bu araştırmanın bulguları ışığında, ebeveynlerin esnekliklerini sınırlayan, öteki ile müzakere ve uzlaşma imkânlarının önüne geçen, birbirlerini de destekleyerek güçlendiren üç etken ayırıştırabiliriz:

"Ya [zorunlu olmaktan] çıkarılmasın niye çıkarılacak? O zaman çocuk seçmez ki. Zaten çocuklar rahatlığa alışmış, bir de din dersini seçmezler. Her şey çocuğun iradesine bırakılmaz, onun adı çocuktur, o cahildir. Bazı yönlerde annenin babanın yönlendirmesi lazım. Bu yüzden çocuğa kalırsa seçmez." (Yüksek Düzey Dindar, Sünni, Kadın, Kayseri)

Birincisi, daha önce de ifade edildiği gibi, din dersleri dendiğinde dindar ebeveynlerin zihinlerinde ibadetlerin öğretilip öğretilmemesi, okula başörtüsü ile gidilip gidilmemesi, din dersi öğretmenlerinin yeterince yetkin olup olmaması, dersin ve dolayısıyla dinin çocuğa sevdirelir sevdirelmemesi gibi düşünceler öne çıkıyor.

Bunun yanında, çocukları uyuşturucu, kötü arkadaşlıklar ve ahlâksızlık gibi olumsuzluklardan uzak tutma kaygısı da güçlü. Bu yüzden dindar ebeveynler, kendi çocuklarını gözeterek yaptıkları değerlendirmelerde "öteki" üzerine düşünmüyor. Din derslerine yönelik

değerlendirmeler içerisinde farklı inançlardan kesimlerin varlığı ve talepleri zorlukla yer bulabiliyor. Ebeveynler din derslerinde İslam'ın yanında diğer inançlardan veya Sünnilik ile eşit düzeyde Alevilikten bahsedilmesine de çekince ile yaklaşıyor, çünkü yine kendi çocuklarının "kafalarının karışmasından", hatta dinden uzaklaşmalarından endişe ediyorlar. Bu endişe, dindar kesimlerin farklı inanç ve mezheplerden kişilerin taleplerine tepkisel bir yaklaşım göstermelerine neden oluyor. Bu noktada dindar ebeveynlerin en güçlü savunusu ise, "toplumun %99'unun Müslüman olması."

Karşılıklı esnekliği sınırlandıran ikinci etmen, din dersleri ile ilgili kanaatlere dindarlar/sekülerler, başı açıklar/kapalılar arası toplumsal çekişmelerdeki ezber söylemlerin eşlik edebiliyor olması. Dindarlar din derslerine yönelik eleştirilere karşı terörizm, ahlâksızlık, sapkınlık, yozlaşma gibi kavramları gündeme taşıırken, "28 Şubat sürecini," başörtü ile eğitim alamadıkları dönemleri hatırlatıyor. Alevi ebeveynler "dayatma", "Sünniliğin empoze edilmesi", "tek tipleştirme", "ötekileştirme" eleştirilerini, dindar olmayan ebeveynler ise "dinin siyasete alet edilmesi" ve araştırmancının yürütüldüğü dönemde gündeme gelen "dinî eğitim verilen evlerde çocuklara taciz/tecavüz" iddialarının yol açtığı olumsuz yaklaşımları öne çıkarıyor. Bu çatışma hali, tarafların birbirinin pozisyonunu anlamasını, hatta duymasını zorlaştırıyor.

Görüşleri sertleştiren üçüncü bir etken de temassızlık. Dindar ebeveynlerin kendi anlatılarında okullarındaki başka inanç veya mezheplerden kimselere dair hikâyelere oldukça az rastlanıyor. Kapalı bir çevrede yaşama hali yaygın. Ebeveynler kendilerinin din dersleri ile ilgili görüşlerini "kendi çevrelerinin" onaylayacağını veya görüşlerini "kendisi gibi olan kimselerin" eleştirmeyeceğini ifade ediyorlar.

Toplumsal düzeyde değil de, kendi çocukları bağlamında düşünmek, toplumsal ihtilaflardaki ezberlerle konuşmak ve temas eksikliği, bu konulardaki söylemlerin, yaklaşımların sertleşmesine neden oluyor. Bu sertlik düzeyinin, farklı inanç ve mezheplerin isimlerinin zikredilmesi ve mevcut taleplerinin açıkça konuşulmaya başlanmasıyla hızlı bir biçimde yumuşadığı dikkat çekici bir bulgu. Bu noktada, "öteki" üzerine düşünmenin esnekliklere kapı aralayabileceği düşüncesiyle yönelttiğimiz, derslerin zorunlu olmaktan çıkarılması ve derslerde diğer inançların da yeterli düzeyde anlatılması taleplerine yönelik sorulara verilen yanıtlardan bahsetmekte fayda var.

"Çocuğumu etkilemeyecekse, seçmeli olmasına tamam. Ama başka seçeneğimiz kalmazsa tabii." (Yüksek Düzey Dindar, Sünni, Kadın, Kayseri)

Dindar ailelerin çocuklarının okullarda mutlaka din dersi almasını istediklerini söylemiştik. Benzer şekilde dindar ebeveynler seçmeli olması halinde çocuklarının din derslerini almayacaklarından korkmaları nedeniyle veya bir şekilde din eğitiminde bir eksikliğin söz konusu olacağı hissiyatı ile derslerin zorunlu olması gerektiğini de düşünüyor. Yalnızca çocukları için değil, diğer Müslüman ailelerin çocukları için de din dersini zorunlu

tutmak gerektiği fikri de yaygın. Özellikle yüksek düzey dindarlar, bazı ailelerin yetersiz oldukları, çocuklarına din eğitimi vermekte geri kalabilecekleri, tam da bu ailelerin çocukları için din derslerinin zorunlu tutulması gerektiğini dile getiriyorlar. Dindar kesimlerin derslerin zorunlu tutulmasını gerekçelendirmelerindeki bu tutumlar da yine, toplumun tamamı ile değil de kendi çevreleri ile sınırlı bir akıl yürütmenin baskın olduğuna işaret ediyor. Bu durum ebeveynlerin birbirine zıt iki alternatifi aynı anda istemelerine yol açıyor. "Zorunlu olsun ama isteyenler alsın" diyen dindar ebeveynler, din derslerinin kendi çocuğu için mutlaka zorunlu olmasını istiyor, ancak bir yandan da Müslüman olmayanlar veya Aleviler için bu derslerin

zorunlu tutulmamasına da kötü bakmıyor. Yüksek ve orta düzey dindarların hemen hemen yarısının benzer saiklerle, yani Müslüman olmayanlar ve Aleviler için din derslerinin zorunlu olmaması gerektiği düşüncesiyle, din derslerinin zorunlu olmaktan çıkarılması talebine olumlu yaklaştığını söyleyebiliriz.

Derslerin seçmeli mi zorunlu mu olması gerektiği konusunda birinci bölümde de Alevilerin görüşlerinden bahsetmiştik. Tekrarlamak gerekirse Aleviler din derslerinin okullarda verilmesine esasen sıcak bakmıyor. Fakat bu karşı çıkışın temel nedenini “dinin doğru anlatılmaması” olarak açıklıyorlar; ayrıca kendi inanç ve kültürlerine uygun bir ders içeriği talepleri mevcut. Bu talebin yeterli düzeyde yerine getirilmesi durumunda da derslerin zorunlu olmasına razı olacak bir pozisyona sahipler, zira Aleviler de kendi söylemlerinde okulda verilecek bir din eğitiminin inançlarının çocuklarına aktarımında faydalı olacağını ifade ediyorlar. Dindar olmayan ya da dindarlık düzeyi düşük ebeveynler de büyük bir çoğunlukla derslerin seçmeli olarak verilmesi yaklaşımına katıldıklarını belirtiyorlar. Gayrimüslimler, Türkiye’nin “%99’u Müslüman olan bir ülke” olduğu gerekçesi ile din derslerinin de ağırlıklı olarak İslam odaklı olması gerektiği argümanını rasyonel bulmuyor, ancak mevcut durum böyle ise, derslerin de seçmeli olması gerektiğini savunuyor.

Yüksek düzey dindarlar derslerde diğer dinlerden veya mezheplerden bahsedilmesine bütünüyle karşı değil. Çocuklarının diğer dinler ve Alevilik hakkında da bilgi sahibinin bir sakınca doğurmayacağını düşünen ebeveynler bu görüşe onay verirken, yine yukarıda belirtildiği gibi, kendi çocuklarının kafasının karışmasından korkan ebeveynler bu görüşe olumsuz yaklaşıyor ve bunun için de “Müslüman bir coğrafyada yaşamak” gerekçesini ortaya koyuyor. Bu gerekçe en çok, derslerde “dinimiz, peygamberimiz” kelimelerinin kullanımına yönelik yaklaşımda dile getiriliyor. Özellikle yüksek düzey dindarlar bu kelimelerin rahatsızlık yaratabileceğine inanmıyor, yaratıyorsa da bunun “%99’u Müslüman olan bir ülkede” yersiz olduğunu söylüyor. Dindarlık düzeyi azaldıkça bu konuda bir rahatsızlık olabileceğine dair öngörü de güçleniyor. Ancak yine de bu kelimelerin kullanımının ebeveynler için önemli bir çatışmaya işaret etmediği, üzerinde durulmadığı görülüyor. Dikkat çekici son bir nokta, DKAB derslerinde başka dinler hakkında da bilgi verilebilir görüşünü onaylayan ebeveynlerin söylemlerinde sıklıkla Alevilerin, Gayrimüslimlerin, sınıfta mevcut olabilecek Yahudi, Ermeni çocukların, yabancı ülkelerde eğitim gören Müslüman çocukların yer alması. Bu durum, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, “öteki” hakkında düşünmenin empati ile sonuçlandığına, farklı toplumsal kesimlerin kendi talepleri ile dindar ebeveynlerin radarına girebildiğine işaret ediyor.

Okullarda dinin görünümüleri

Son olarak, ebeveynlerin farklı inançların eğitim yaşamındaki görünümüne yönelik yaklaşımlarından da bahsedilebilir. Bunlardan ilki, TEOG sınavı kapsamına alınabilecek konularla ilgili. Dindar ebeveynlerin büyük bir çoğunluğu TEOG’da DKAB dersinden soru sorulmasını doğru buluyor. Dindar olmayan ya da düşük düzey dindar ebeveynlerin ise yarısından fazlası bu görüşte. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi dersinden TEOG’da soru sorulmasını ise, Alevi ebeveynlerin neredeyse tamamı, dindar olmayan ya da düşük düzey dindar ebeveynlerin büyük çoğunluğu, dindar ebeveynlerin yaklaşık üçte ikisi olumlu karşılıyor. Gayrimüslimler ise TEOG sınavında DKAB derslerinden soru sorulmasına %90 oranında katılmadıklarını ifade ederken, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihinden soru çıkabilir ifadesine ise Alevilerden ve düşük düzey dindarlardan daha düşük katılım gösteriyor (%60).

Okullarda yılbaşı, Nevruz ve Kutlu Doğum Haftası kutlamalarının yapılabileceği fikrine katılımda ise biraz daha belirgin pozisyonlar oluşuyor. Dindar ebeveynlerin yaklaşık %85'i "Okullarda yılbaşı kutlamaları yapılabilir" fikrine katılmadığını ifade ediyor, dindar olmayan ya da düşük düzey dindar ebeveynler ile Alevileri bir arada değerlendirdiğimizde ise bu grubun yaklaşık %60'ı okullarda yılbaşı kutlamalarının yapılabileceğini söylüyor. Okullarda Kutlu Doğum Haftası kutlamaları yapılması fikrine dindar olmayan ya da düşük düzey dindar ebeveynlerin de çok uzak olmadığı, yaklaşık %65'inin bu fikre katıldığı görülüyor. Bu ebeveynler arasında önermeye katılanlar Kutlu Doğum Haftası'nın kültürel/geleneksel özelliğine vurgu yaparken, dindar ebeveynler arasında önermeye katılanlar ise Peygamber'in hatırlanması/tanınması ihtiyacını öne çıkarıyor. Dindarların yaklaşık %85'i Kutlu Doğum kutlamalarını desteklerken, diğer dindar ebeveynler bu kutlamaları biraz abartılı buluyor. Alevi ebeveynlerin yarısından azının "okullarda Kutlu Doğum Haftası kutlamaları yapılabilir" ifadesine katıldığı, öte yandan yaklaşık %80'inin "okullarda yılbaşı kutlamaları yapılabilir" ifadesine katıldığı görülüyor. Okullarda Nevruz kutlamaları yapılabilir fikrine katılım oranlarının ise yaklaşık olarak Alevilerde %70, dindar olmayan/ düşük düzey dindar ebeveynlerde %60, dindar ebeveynlerde %30 olduğu gözlemleniyor. Gayrimüslimlerin de kutlamalara yaklaşımları farklılık gösteriyor: %60'ı yılbaşının kutlanabileceğini ifade ediyor. Nevruz'un kutlanabileceğini söyleyenlerin oranı %30 ve Kutlu Doğum Haftası kutlamaları yapılabileceğini söyleyenlerin oranı %20 civarında kalıyor, ancak Gayrimüslimlerin sırasıyla %50 ve %40'ının bu son iki ifadeye kararsız kaldığı da belirtilmeli.

"Okul derslerinin, Cuma namazı saatlerine uygun olarak düzenlenmesine kesinlikle katılıyorum. Farzdır. Bu namazı kılmak için okuldan kaçmayı filan engellemek için bu ihtiyacı karşılamak için [katılıyorum]." (Yüksek Düzey Dindar, Sünni, Kadın, İstanbul)

"Okullara başörtüsü / Zülfikar kolye / haç kolye ile gelinebilir" şeklinde ayrı ayrı sıralanan üç ifadeye ebeveynlerin ne ölçüde katıldığını da sorduk. Dindar ebeveynlerin hemen hemen tamamı okullara başörtü ile gelinebilmesi ifadesine katılırken, bu oran yaklaşık olarak dindar olmayan ya da düşük düzey dindar ebeveynlerde %45, Alevilerde %55, Gayrimüslimlerde %70. Zülfikar kolye en çok Gayrimüslimler (%60) ve dindar olmayan ya da düşük düzey dindarlar (%55)

tarafından olumlu karşılanıyor. Yüksek ve orta düzey dindarların da yarısından fazlası buna rıza gösteriyor. Dikkat çekici olan bu oranın en düşük olduğu kesimin Aleviler olması. Aleviler, okullara Zülfikar kolye ile gelinmesine yalnızca %36 oranında katılıyorum diyor. Kuşkusuz, bu durumun Alevi ebeveynlerin kendi çocuklarının kimliklerinin deşifre olmasından çekinmeleri ile ilgisi yüksek. Haç kolye ile gelinebilir ifadesine ise katılma oranı, Gayrimüslim, dindar olmayan ya da düşük düzey dindar olan ebeveynler ve Alevi ebeveynlerde aynı: %60. Dindarların ise söz konusu üç ifade arasında en az rıza gösterdikleri konu bu (%33).

Dindar ebeveynlerin büyük bir çoğunluğu, derslerin Cuma namazı saatlerine göre düzenlenmesi veya okullarda mescit açılmasına olumlu yaklaşıyor. Dindar olmayan ya da düşük düzey dindar ebeveynlerin yaklaşık yarısı, eğitim ile ibadetin birbirinden başka şeyler olduğunu ileri sürerek bu iki fikre de katılmadığını ifade ediyor. Gayrimüslimlerin tamamı bu iki düzenlemeye de karşı. Alevilerde ise Cuma namazı düzenlenmesine karşıtlık %70'i, mescit açılması fikrine itiraz ise %80'i geçiyor.

Sonuç

Raporun saha çalışmasında, ortaöğretimdeki din dersleri ve din temelli uygulamalar ile inanç özgürlüğüne yönelik olarak, Türkiye'deki farklı dinî kimlik ve dindarlık düzeylerinden ebeveynlerin yaklaşımlarını bir arada ve karşılaştırmalı olarak sunmayı amaçladık. Bu sonuçlar okullarda din eğitimi ve inanç özgürlüğü üzerine tartışmalarda özellikle şu olguların hesaba katılması gerekliliğinin altını çiziyor:

Aleviler başta olmak üzere, dindar Sünniler dışındaki kesimler din dersinin ayrımcılık ürettiğini düşünüyor. Alevilerin ve bu konudaki diğer mağdur kesimlerin dikkat çektiği bu durum, aslında okulların genellikle eğitim uygulamaları yönüyle, bir başka deyişle sadece hizmet veren kurumlar olarak ele alındığını, bu kurumların çocuklar ve gençler için aynı zamanda toplumun diğer kesimleri ile karşılaştıkları ve etkileşim içinde oldukları kamusal alanlar olarak tahayyül edilmediğini gösteriyor. Dindar Sünni kesim, kendi çocuklarının İslam'ı ve ibadetleri öğrenmesi için din dersinin zorunlu olmaya devam etmesi, din eğitimi ve uygulamalarının genişletilmesi gerektiğini düşünüyor. Dindar Sünni kesim arasında, Müslüman bir ülkede yaşayan herkesin İslam'ı bilmesi, öğrenmesi gerektiği argümanı da yaygın. Hal böyle iken araştırma sonuçlarının işaret ettiği iki temel durum arasındaki dengenin kurulmasının bu konudaki politikalarda gözetilmesi gerektiğini not düşmekte fayda var:

Din dersleri konusunda en muhalif kesim Aleviler. Dindar olmayan ya da daha az dindar olan Sünniler belli hassasiyetleri olmakla birlikte DKAB dersine Aleviler kadar muhalif değiller. Aleviler arasında okullarda din dersi hiç olmamalı ile dersin içeriği gözden geçirilmeli gibi farklı pozisyonlar olsa da; ortak kaygı, din derslerinin Alevi çocuklar için ayrımcılık üretiyor olması. Hatta çoğu Alevi için hayatlarında ayrımcılığın başladığı ve en şiddetli olduğu an, okullarda din dersleri ile karşılaşma. Alevilerin çoğu toplumsal hayatta, kimliğini gizlemeyi tercih ediyor, çoğunluğa karışmayı, çoğunluğun bir parçası olmayı istiyor. Din dersi ise Aleviliğini açığa çıkarıyor. Seçmeli ders ya da ders dışı dinî uygulamalarda da benzer sorun var. Aleviler, bu yüzden dinî kimliğin ifşa edilmesine imkân vermeyen bir okul ortamı istiyor. Dindar olmayan Sünnilerin ve gayrimüslimlerin talepleri de bu yönde.

- Zorunlu ya da seçmeli din dersleri düşünüldüğünde, ayrımcılığa neden olmayan düzenlemelere ihtiyaç var.

Dindar Sünni kesim kendi çocukları İslam'ı ve ibadetleri öğrensin istiyor. Bunda okula da önemli rol biçiyor. Bu yüzden kendi çocukları için din dersi zorunlu olsun istiyor. Din dersinin zorunlu olmasının bugünkü temeli, "din eğitiminin" değil, "din kültürü ve ahlâk öğretiminin" hedefleniyor olması. Bu temellendirmenin arkasında, mevcut içerik öyle olmasa da, dinler konusunda bilgilendirici ve din ve mezheplere eşit mesafede bir din dersinin zorunlu olabileceği savunusu var. Oysa dindarların yukarıdaki talebi ve beklentisi bunun ötesinde.

- Dindar Sünni kesim kendi çocukları için din dersinin zorunlu, İslamî çerçevede ve uygulamalı olmasını istiyor. Bu talebi karşılama çabasında diğer kesimlerin beklentilerini ve kaygılarını gözetmek de esas olmalı.

Çocuklar Neler Diyor? Atölye Çalışmalarından İzlenimler

Özge Genç
PODEM

Okullarda din dersleri ve çoğulculuk çalışması kapsamında, Nisan-Haziran 2016'da Ankara, Kayseri ve İstanbul'da farklı dindarlık seviyelerine ve dinî kimliğe mensup ailelerden gelen çocuklarla Gündem Çocuk Derneği tarafından atölye çalışmaları ve birebir görüşmeler gerçekleştirildi. Atölye çalışmaları,

1. Ankara'da, en az dinî pratiğe sahip ya da dindar olmayan ailelerden gelen 6;
2. Kayseri'de ve İstanbul'da dinî pratiklerini daha sık yerine getiren ailelerden gelen 13;
3. Ankara'da Pir Sultan Abdal Derneği çevresindeki Alevi ailelerden gelen 3;
4. Haziran 2016'da, Ankara'da Hacı Bektaş Veli Derneği çevresindeki Alevi ailelerden gelen 12 lise öğrencisiyle gerçekleştirildi.

Ayrıca, gayrimüslim ailelerden gelen 3'ü Türkiye'deki özel okullarda, 1'i meslek lisesinde okuyan 4 çocukla birebir yarı yapılandırılmış görüşmeler yapıldı. Görüşülen çocukların yetişkinler sahasında görüşülen ailelerle bir bağlantısı bulunmuyor.

En az dinî pratiğe sahip olarak tanımlayabileceğimiz kesimden gelen çocuklara Gündem Çocuk Derneği'nin çalışmalarıyla bağlantısı olan aileler aracılığıyla ulaşıldı. Alevi ailelerin çocuklarına yaş, cinsiyet ve gönüllü olma kriterleri üzerinden Pir Sultan Abdal Derneği, Demokratik Alevi Derneği ve Hacı Bektaş Veli Derneği aracılığıyla ulaşıldı. Sünni dindar kesimden çocuklara İstanbul ve Kayseri'de bu kesimlerle irtibatı olan eğitimciler aracılığı ile kartopu yöntemiyle ulaşıldı.

Çalışmanın en zorlu kısımlarından biri atölye çalışmaları ve görüşmeler için aileleri ve çocukları ikna etmek oldu. Ailelerin, fişlenme ya da baskıya uğrama endişesiyle hassas bir konu olarak nitelendirdikleri bu çalışmaya çocuklarını göndermek konusunda çekinceleri oldu. Çocuk görüşmecilere ulaşmak konusunda yaşanan zorluklara rağmen, bu çalışmada ailelerin onayıyla 38 çocuğun görüşü alındı. Bu sayı, Türkiye toplumsal yapısı ve nüfusu açısından sağlamaktan uzak olsa da okullarda din eğitimi ve çoğulculuk konusundaki belli başlı sorunlara ilişkin fikir sahibi olmamızı sağlıyor.

Dar kapsamlı bir örneklem üzerinden alınan görüşlerin analizi Türkiye'de lise çağı gençlerin tümünü temsil etme iddiası taşımamaktadır. Çalışmaya katılan lise öğrencilerinin hepsinin aynı sınıf düzeyinde olmaması ve farklı sınıf düzeylerine yönelik bir analiz yapılmamış olması çocukların bakış açıları arasındaki belli başlı nüansları kaçırmış olmamıza neden olmuş

olabilir. Görüşülen çocukların bir kısmı daha önce konuyla ilgili bilgilendirilmiş ya da bu tür çalışmalara katılmış olmakla beraber, bir kısmı bu konuları ilk defa tartışmıştır. Yine de bu konuyla ilgili politika geliştirenlere ve yasa yapıcılara yol göstermek amacıyla çocukların görüşleri benzerlikler ve farklılıklar anlamında bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Ana bulgular

Velilerle yapılan saha çalışmasında, velilerin çocukların eğitimlerine ilişkin kendi ideolojik ve kimliksel tutumları üzerinden pozisyon aldıkları gözlemlenirken, çocuklarla yapılan atölye çalışmaları ve görüşmelerde bu şekilde bir yaklaşıma daha az rastlanıyor.

Velilerden farklı olarak:

- Çocukların okullardaki din eğitiminden beklentilerini gerçek hayat içerisinde değerlendirip, aldıkları derslerin onları gerçek hayata hazırlayıp hazırlamadığı veya ihtiyaçlarını karşılayıp karşılamadığı üzerinden tartıştıkları gözlemlenebiliyor. Çocuklar eğitim sisteminin sorunlarının farkındalar ve din derslerini de bu sorunlarla ilişkili bir şekilde değerlendiriyorlar. Bu sorunlar arasında ezbercilik, yaratıcılığa ve eleştirel düşünceye yer olmaması, dayatmacılık, müfredatin kısıtlılığı – esnek olmaması, öğretmenlerin ve kitapların yetersizliği, seçmeli derslerin kabule zorlanması, kılık-kıyafet konusundaki katı tutum ve okulların fiziksel ortamının yetersizliğini dile getiriyorlar. Bu sorunlarla ilgili olarak eleştirilerinin hedefini öğretmenler ve idareciler oluşturuyor. İdareciler ve öğretmenlerin daha iyisini yapabilecekken yapmadıklarına ilişkin güçlü bir hissiyata sahipler.
- Bu çalışmada görüşlerine başvuru alan çocukların çevrelerindeki kimliksel farklılıklar konusunda ilkesel olarak açık fikirli olduklarını gözlemleyebiliyoruz. Görüşleri alınan çocuklar, çoğulculuk ve farklı kimliklerin farklı talepleri olabileceği konusunda farkındalık ve farklılıklara saygı temelinde bir yaklaşıma önemli ölçüde sahipler. Herkesin birey olarak farklı taleplerinin olabileceği ve eğitim sisteminin bunlara cevap vermesi gerektiği görüşünü her kesim farklı şekillerde dile getiriyor.
- Din dersleri ile ilgili “seçmeli mi olsun zorunlu mu” tartışmasındaki tutumları da bu çerçevede şekilleniyor. Mevcut zorunlu ya da seçmeli din dersleri hiçbir kesimden çocuğu tatmin etmiyor. Ayrıca, görüşülen çocuklarda din derslerinin seçmeli olması konusunda bir direnç veya kategorik karşıtlık yok. Aşağıda detaylıca ele alınacağı gibi, farklı kesimlerin din derslerinden beklentisinde ve din dersleriyle ilgili ifade edilen sorunlarla ilgili farklılıklar elbette var. Din dersleri, din eğitimi ve okullarda dinî görünüm meselesi, Alevi kesimden gelen çocuklarda güçlü bir ayrımcılık hissiyatı yaratırken, Sünni kesimde müfredata dayalı bir dayatmacılık duygusunu hakim kılıyor. Dindar olmayan kesimde ise TEOG’daki başarıyı etkilemesi ve ezbere dayalı olması nedeniyle zorakilik hissiyatını öne çıkarıyor. Gayrimüslimler ise muaf tutuldukları için özellikle içerik tartışmasının dışında kalıyorlar.
- Çocukların internet çağının da etkisiyle bilgiye erişimleri oldukça fazla. Dolayısıyla eğitim müfredatının öğretmenleri kısıtlayan ve öğretmenlerinden müfredat dışı sorulara cevap alamama hali hem okula hem de öğretmenlere karşı saygılarını yitirmelerine neden oluyor. Özellikle DKAB dersi yoruma ve öznelliğe açık pek çok tartışma açabildiği için, farklı dinlerle, farklı ahlâki yaklaşımlarla ya da varoluşla ilişkili soruların geçiştirilmesi ya da tek tip

bir yaklaşımla cevaplanması çocuklar için anlaşılması ve kabullenilmesi zor bir durum. Bu bağlamda, yetişkinlerle yapılan saha çalışmasında ortaya çıkan din derslerinin içeriğinin, örneğin farklı dinlerle ilgili bilgileri kapsamasının, çocukların kafasını karıştıracığı endişesinin yersiz kaldığını söyleyebiliriz. Çocuklar farklı görüşlere açık ve bunları iştirmek isterken ebeveynler farklılıklara daha kapalı olabiliyorlar.

Okullarda din eğitimi ile ilgili en can alıcı tespitler Alevi çocuklara idareciler ve öğretmenler tarafından uygulanan ayrımcılık ve kötü muamele. Araştırma kapsamında Alevi çocuklar ve sadece din öğretmenleri değil, diğer öğretmen ve idareciler arasında ciddi gerilimler, münakaşalar ve karşılıklı psikolojik çatışma olduğu bildirildi. Çocuk araştırmasının örnekleme temsiliyet açısından kısıtlı olsa da, bu konunun detaylıca ve ileri aşamalarda incelenmesi gerekliliğini ortaya koyacak kadar vakayla karşılaştığımızı söyleyebiliriz. Çocukların beyanlarına dayanarak bu sorunların özellikle Alevi kimliğini açıkça sergileyen ve ifade eden öğrencilerle yaşandığını görüyoruz. Özellikle Alevilerin çoğunlukta olduğu bölgelerde (örneğin Tuzluca, Ankara), öğretmenin ya da idarecinin gözünde olumlu bir konum kazanamayacağını farkında olan çocuklar çatışma ve münakaşa riskini üstlenebiliyorlar. Alevi çocuklar başarılı olsalar da okullarda yaşadıkları muamele karşısında motivasyon kaybı yaşıyorlar. Bu da siyasi kimlik bilincinin kökleşmesini sağlıyor ve kamuyla-devletle sorunlu ilişkinin temelleri okul sıralarında atılmış oluyor. Alevi kesimdeki bazı çocuklar kimlikleri, yaşadıkları bölge, Zülfikar takmaları ya da toplumsal gösterilere katılmaları gibi nedenlerle okulda ifşa oluyor ve öğretmenler tarafından doğrudan hedef haline getirilebiliyorlar. Görüşülen çocukların beyanlarında, bir tarafta din dersi konularını işlerken Aleviliği kötüleyen, not ya da farklı cezalandırma yöntemlerini çocuklara karşı kullanan ve Alevilerin yoğun olarak yaşadığı yerlerdeki okullara adapte olamayıp tayin isteyen öğretmenler var. Yine beyanlara göre, bu sert tutumlara karşılık inancı ile ilgili dövme yaptırılanlar, bilerek öğretmenlerle sert siyasi tartışmalara girenler ya da bütünüyle içine kapanan çocuklardan bahsetmek mümkün.

"Bence de liseli olmak çok zor." (Çocuk, Alevi grup, Ankara)

"Liseli olmak değil, Alevi olmak çok zor. Hala çok fazla ön yargıları var insanların." (Çocuk, Alevi grup, Ankara)

"(Öğretmen) Bir de Alevileri kötüleyerek din anlatmaya çalışıyor. Gelir gelmez hemen burada ne kadar çok Alevi oturuyor, kaç kişi Alevi kaç kişi Sünni, biz de dedik insanların inancı olur ya da olmaz bunu soramazsın bile. Bu soruyu yanıtlamak zorunda değiliz dedik arkadaşlarla. Sonra bizim sınıfta din dersi işlenmeyeceğini anladı." (Çocuk, Alevi grup, Ankara)

Alevi çocukların tepkileri okulu aşım bu konuda hiçbir şey yap(a)mayan ailelere de yansıyor. Aileler sorun çıkmasın ve çocuklar sorunsuz mezun olsun istiyorlar. Aleviliği gururla taşıdığını söyleyen çocukların kimlikleri nedeniyle maruz kaldıkları ayrımcılığın psikolojik etkileri açıkça gözlemlenebiliyor.

Görüşülen Alevi öğrenciler karşılaştıkları tutumları adil bulmuyorlar ve bu konuda adaletin hiçbir zaman sağlanamayacağına ilişkin inançları oldukça güçlü. Burada bütün bu gerilimli ilişkide taraflardan birinin yetişkin, diğer tarafın çocuk olmasının pedagojik etkisi ve güç dengesizliği üzerinden duygusal şiddet hali yaratıyor olması da gözden kaçmamalı. Sistem içinde Alevilerle ilgili böyle bir tutuma imkan veren bu vakalar, çocukların dışlanmasına, şiddet ya da kötü muameleyle, çatışma ve sürekli kendini savunma dürtüsüne neden olabiliyor.

Gayrimüslim ailelerin çocuklarıyla yapılan görüşmeler, farklı görüşmecilerle erişimde yaşanan zorluklardan dolayı, çoğunlukla Türkiye'deki özel okullarda okuyan

"Lisedeyken Doğu Bayramımız için okuldan beş buçukta çıktım ve altıda başlayacaktı kilisede bizim etkinliğimiz. Hani erken çıkmak için sormadım bile, nasılsa izin vermez diye, bırakmayacağını biliyorum zaten. Dini bayramlarda izin yok. Fransız okulları, Ermeni okulları yapıyor, Rum okulları yapıyor... Ama devlet okulları ve özel okullar yapmıyor." (Çocuk, Gayrimüslim grup, İstanbul)

çocuklarla yapıldı. Görüşmelerde özel okullardaki çocuklar inançlarına büyük ölçüde saygı gösterildiğini belirtirken, bu gibi durumların onları çok memnun ve motive ettiği gözlemlenebiliyor. Alevi ve Sünni çocuklarla yapılan görüşmelerde ise çocukların başörtüsü nedeniyle ya da Alevi kimlikleri nedeniyle uğramış olduğu haksızlıklar karşısında "ben inancımı ya da inancımınla ilgili sembolü gururla taşıyorum, neden benim başıma bu geliyor" tavrı ve haksızlığa uğrama hissiyatının çocuklar üzerindeki olumsuz etkisi gözlemlenebiliyor. Gayrimüslim çocuklar inançlarına saygının sadece kendi okullarında (yani bazı özel okullarda) olabildiğinin ve genelde eğitim sistemi

içerisinde kendi ait oldukları toplumlara ilişkin ön yargı olduğunun ve inanç özgürlüğünün eşit bir şekilde korunmadığının farkındalar.

Çocukların ifade ettikleri görüşler arasında benzerlikler ve farklılıklar

Atölye çalışmalarında yetişkin sahasına paralel olarak , ideal okul, eğitim sistemine dair görüş ve beklentiler, okullarda din dersleri ve din eğitimi, okullarda dinî görünüm ve inanç özgürlüğü (çoğulculuk) konularında sorular sorularak tartışmalar açıldı.

"Mesela ben psikoloji dersini aldıktan sonra yolda yürürken otizmlili ya da Suriyeli bir çocuk gördüğümde en azından biraz da olsa duygularının daha iyi farkında olabiliyorum. Çünkü her insan farklı ama onlar biraz daha farklılar, ne hissettiklerini anlayamam ama empati kurarak biraz daha iyi anlayabiliyorum. İnsan Hakları dersini almayı da ileride en çok işime yarayacak şey olarak görüyorum, hem de aynı zamanda özgüvenime de. Bir insanın ne kadar fazla hakkı olduğunu gördüğünüzde daha da fazla geliyorsunuz bence." (Çocuk, Gayrimüslim grup, İstanbul)

"İdeal Okul" tanımı

Benzerlikler

İdeal okul tanımına ilişkin tespitler konusunda her kesimin ortaklaştığı belli başlı konular mevcut. Buna göre, ezberci eğitim anlayışına karşı yeteneğe ve ilgi alanına göre yönlendirmenin olduğu; kişisel gelişime hizmet eden, zengin bir kütüphane gibi kaynakların ya da derslerin olduğu ve eleştirel düşünceye daha fazla yer verilen bir okul talep ediliyor.

Farklılıklar

İdeal okul tanımı en az dinî pratiğe sahip ailelerden gelen çocuklarda birey ve bireysellik üzerinden, dindar ailelerin çocuklarında ise toplum, toplumun refahı ve idealizm üzerinden kurgulanıyor. Alevi çocuklar ise tarafsız ve öğretmen/idareci baskısının olmadığı bir

okulu ideal okul olarak tanımlıyorlar. Dışlanma hissinin çok güçlü olduğu Alevi çocuklar için ideal okul dışlanmadıkları, hor görülmedikleri bir okul.

Eğitim sistemine dair görüşler

Benzerlikler

Eğitim sistemine dair ortaklaşılan en önemli tespit sistemin bütün unsurlarının tepeden inmece bir şekilde çocuklara empoze edilmesi. Farklı kesimlerden çocuklar karar alma mekanizması içinde

"Resmi olarak alıyoruz ama ben seçmedim, zorunlu olarak görüyoruz. Bizim adımıza seçilmiş dersler." (Çocuk, Sünni dindar grup, İstanbul)

"Kâğıt geliyor, altında dört tane beş tane ders yazıyor, kâğıtta da dört tane ya da beş tane ders seçeceksiniz yazıyor." (Çocuk, Sünni dindar grup, İstanbul)

"Seçme hakkı bizim olan ama bizim seçmediğimiz dersler geliyor aklıma." (Çocuk, Alevi grup, Ankara)

"Seçemediğim bir ders geliyor. Sözde seçmeli olarak devletin bize tanıdığı, bir türlü seçemiyorsun, girdim internete bir tane seçebiliyorsun, seçmediğinde dersten kalıyorsun... seçmeli olmayan seçmeli ders..." (Çocuk, Gayrimüslim grup, İstanbul)

"Bence din diye bir ders olmamalı sadece dinden ibaret olan. 'Diğer kitaplar değiştirildi bizimki değiştirilmedi' gibi de değil. Tarihini anlatacak onun bize. Kitapta gerçekten ne yazdığını anlatacak, ezberletmeden anlatacak yani. Ve onun dışında etik gibi yani ahlak anlatacak bize, hak anlatacak mesela. Ama bizde 'islamın şartı beştir' bu yani, bu kadar. Bunu görüyoruz çok sıkıldık." (Çocuk, En az dini pratiklere sahip grup, Ankara)

olmamalarına ve okul yönetiminin kendilerinin görüşlerini dikkate almamasına vurgu yapıyorlar.

Seçmeli derslerde çocuklara seçme hakkının tanınmaması her kesim tarafından istisnasız dile getirilen sorunlar arasında yer alıyor. Çocuklar bunu kendi iradelerine karşı bir hamle olarak görüyorlar. Bu konuda okulun ebeveynlerin onayını bekliyor olması, öğrencilerde birey olarak dikkate alınmama hissiyatı yaratıyor. Sünni dindar kesimden gelen çocuklar dışındaki kimliklerde, okulların seçmeli ders paketleri hazırlayıp, seçmeli din derslerini seçilmesi zorunlu dersler arasına yerleştirmesi ayrıca bir rahatsızlık yaratıyor.

Yine sıklıkla dile getirilen kısıtlı tartışma ortamı çocukları sadece din derslerinden değil, diğer derslerden de soğutuyor. Çocuklar ezber ve aynı kalıplar içerisinde sunulan derslerdense kendilerini hayata hazırlayan ve hayatın farklı alanlarında karşılaşılabilecek problemleri çözmeyi öğretecek dersler istiyor, bunlara örnek olarak etik/ahlâk dersleri, kişisel gelişim ve toplumsal gelişim derslerinden bahsediyorlar.

Ders müfredatının genel çizgileri olsa da, esnek olması, öğretmenlerin müfredat dışına çıkabilmeleri, çıktıklarında yaptırımla karşılaşma endişe ve korkusunun olmaması beklentisi her kesimde mevcut. Çocuk için müfredat dışına çıkmak demek verilen ders kitabına bağlı kalmamak, bir bilgi etrafında lehte ve aleyhte görüşlerin tartışılabilmesi anlamına geliyor.

Farklılıklar

Alevi öğrencilerde okula dair dikkate alınması gereken bir öfke olduğu görülüyor. Bu öfke öğretmen ve

idarecilerle çatışmaya veya kimliğini gizlemeye neden olabiliyor. Karşılaştıkları ayrımcılık ve dışlanma ortadan kalkmadığı sürece bu konuda yapıcı düşüncelerini sağlayacak bir durum olmadığı gibi maruz kaldıkları tutum onları grup halinde düşünüp grup halinde davranmaya yönlendirebiliyor. Bu grup kimliği de devletin verdiği eğitim sistemine ilişkin beklenti sahibi olamama ve daha önemlisi sahip oldukları fikirlerin sorgulanmasının ya da dönüşmesinin mümkün olmadığı bir ortam yaratıyor.

Sünni kesimden gelen çocuklar eğitim sistemiyle ilgili tatminsizlikleri karşısında okul dışı toplum merkezleri ya da Kuran kursu gibi gönüllü katılım sağladıkları yerleri önemsiyor, bu yerleri okuldan daha makbul görebiliyorlar.

Okullarda din dersleri

Benzerlikler

Yapılan atölye çalışmalarında çocukların "din dersi hiç olmasın" görüşünü dile getirmeyenken, "din dersleri seçmeli olabilir" konusunda anlaşmışlar ve başka dinlere mensup olanların ya da inanmayanların bu dersi zorla almamaları gerektiğini düşündükleri gözlemleniyor.

"[Öğretmenler] sorularımızı cevaplayabilecek bilgiye sahip olmalı. Yok bence o bilgileri. Mesela evrim teorisi var diyorum, neden o değil de bu, bize bir açıklar mısınız? Konumuz bu değil diyor. Mesela kader belliyse hiç uğraşmayalım diyorum. Zaten kaderim buymuş yani. Demek ki yazılmış ben giderim yine Hacettepe Tıp'a diyorum. Hoca diyor ki 11. Sınıfta biz işleriz onu." (Çocuk, En az dini pratiklere sahip grup, Ankara)

"Din öğretmenin amacı bir dersten iyi bir Müslüman çıkarmak olmamalı. Dinler hakkında genel bir bilgisi olan ve hoşgörüyü ve toleransı öncelikli olarak gören birisi olmalı." (Çocuk, En az dini pratiklere sahip grup, Ankara)

Öte yandan bu derslerin mevcut haliyle seçmeli olmasının da dersi alanları tatmin etmeyeceği anlaşılıyor. Dindarlar için öncelikli olan din derslerinin daha dolu dolu olması, tartışmaya olanak vermesi ve derslerin boş geçmemesiyken, diğer çocuklar için öncelikli olan İslam dışı dinlerle ilgili bilgi verilmesi.

Çocuklar hem kitaplarda hem de müfredat içinde farklı dinlere özgü ya da karşılaştırmalı bilginin sunumu ve tartışılmasının mümkün olması konusunda hemfikirler. Bu konuda en çok verilen örnek Hristiyanlık. Yine istisnasız her gruptan çocuk din derslerinin belirli bir inancı ele aldığı, belirli bir kesime hitap ettiği ve belirli bir kesimin görüşlerini yansıttığını düşünüyor. Çocuklar DKAB derslerindeki bilginin ezber ve kalıp olarak verilmesini değil, tartışma sağlayacak şekilde verilmesi gerektiğini düşünüyor.

Bu dersi veren öğretmenlerin çocukların bilgi ihtiyacını karşılamada yetersiz ve donanımsız olduğu görüşü de her kesimin dillendirdiği bir başka konu. Donanımsızlık

ya öğretmenlerin ön yargılarından, ya müfredat dışına çıkma konusunda isteksizlikleri ya da gerçekten bilgi eksikliklerinden kaynaklanıyor. Öğretmenlerin diğer dinlerle ilgili bilgi amaçlı ya da karşılaştırmalı sorulara ya da ahlâk, değerler tartışmaları çerçevesinde sorulara cevap veremediği ya da vermeye çekindiği görüşü hakim. Hemen hepsi sadece din derslerinde değil diğer derslerde de tartışma ortamının olmadığını ve sorulara benzer kalıp cevaplar verildiğini düşünüyorlar. Kesimlerarası farklılıklardan bağımsız pek çok çocuk DKAB dersinin boş geçtiği ya da farklı branştan öğretmenlerle doldurulduğunu söylüyor.

Dindar olmayan ailelerden gelen çocuklar da, kendisini Alevi ve Sünni kimlik üzerinden tanımlayan çocuklar da gerçek anlamda din eğitiminin alınacağı yerin okul dışı olduğunu düşünüyor. Bazı çocuklar DKAB dersinin mevcut haliyle İslam diniyle ilgili bilgi ihtiyacını da karşılayamadığı görüşündeler.

Bu konuda yetişkinlerle çocukların görüşü arasında tezatlık olduğunu söyleyebiliriz. Pek çok velinin aksine çocuklar din eğitimi ihtiyacını karşılamak açısından okuldaki derslere güvenmiyor, zira din ya da dinler eğitimi ile ilgili ihtiyaçların bu derslerde karşılanmadığını düşünüyorlar. Dindar Sünni ailelerden gelen çocuklar ise konuya diğerlerine göre çok daha fazla hakimler. Diğerleri de ezber ve sürekli kendini tekrar eden içeriğin bir faydasını görmediklerini söylüyorlar. Bu kesim için din okulda derste değil bireylerin "kendi çabasıyla" ya da "kendi iradesiyle" öğrenilmeli. Daha az dinî pratiğe sahip kesim ise bilgi vermek amaçlı

“Ders kitapları genel olarak öyle. Hiç ilgi çekici, dikkat çekici bir şey yok. Hep aynı şeyler... Din kültürü derslerinde, Kuran’ı Kerim neyse ayrı bir konu işleniyor da, temel dini bilgilerde ve din kültüründe aynı konular işleniyor. Haftada dört saat aynı konuları işleyen bir insan da dinlemek istemez...” (Çocuk, Sünni dindar grup, Kayseri)

“Seçmeli din dersi geçen sene görüyorduk. Hoca yeterli olsa ne olur. Kitaplar iyi değil ki. İki senedir aynı kitap. Öğrenciler hep aynı konuyu gördükçe sıkılıyor ve bıkkınlık geliyor bence öğrenciye bir yerden sonra.” (Çocuk, Sünni dindar grup, İstanbul)

olarak din dersleri işe yarayabilirdi ancak bilgi tek taraflı olduğu, kapsamlı ve çok boyutlu olmadığı için bu ihtiyacın karşılanamadığını belirtiyorlar. Bu kesimden çocuklara göre inanç okul dışında geliştirilebilecek bir alan olarak kalmalı. Görüştüğümüz Alevi çocuklar dini kendileri okuyarak ya da çevrelerindeki bilgili insanlardan öğrenmeyi tercih ederken Gayrimüslim ailelerin çocuklar bu ihtiyacı okul dışında karşıyorlar.

DKAB dersinde etik ve iyi davranışlar konularında daha geniş perspektifli bir içeriğe yer verilmesi ortak olarak dile getirilen görüşlerden. Seçmeli din dersleriyle ilgili ortak olarak dile getirilen eleştiriler, bu derslerin okulların zorunlu hale gelmiş olan seçmeli dersler paketlerinde yer alması ve kendi iradeleriyle bu derslere yönelmenin mümkün olamaması, zorla seçtirilmesi ve bu derslerin alternatiflerinin olmaması olarak ifade ediliyor. Seçmeli derslerle DKAB derslerinin

içeriğindeki yoğun benzerlikler ve tekrarlar da bu derslerin içeriğine hakim olan öğrencilerin sıklıkla dile getirdiği sorunlar arasında yer alıyor.

Farklılıklar

Dindar olmayan kesimden çocuklar, DKAB dersinde inanmayanlara ilişkin soruların da cevaplanabileceği daha serbest bir tartışma ortamı ihtiyacındalar. Bu çocuklara göre örneğin evrim teorisi tartışılabilir, konumuz değil, diyerek geçiştirilmemeli. Yine bu kesimde TEOG sınavlarında din derslerinin olması ve başarı üzerinde etkisinin fazla olması haksızlığa yol açan bir durum olarak görülüyor.

Aleviler ve dindar olmayan kesimlerden gelen çocuklar için kitaplardaki “biz Müslümanlar” vurgusu yanlılık ifade ediyor. Alevi kesim, diğerlerinden farklı olarak, din derslerinde farklı dinlerin yanı sıra farklı mezheplere de vurgu yapılmasını istiyorlar. Kitaplarda Alevilerle ilgili bilginin “birkaç paragrafın ötesinde” daha geniş bir şekilde yer alması beklentisi var. Bazı çocuklar “Hz. Muhammed’in Hayatı” dersinde diğer peygamberlerin de ele alınması ve bu dersin teatral ve görsel yöntemler kullanılarak verilmesi halinde bu dersin çekici hale geleceğini düşünüyor. Alevi çocuklar derslerden muaf olmakla ilgili süreçten geçmeyi, hem zorluğu, hem kimliklerini ifşa etmek zorunda kalmaları, hem de okulla sorun yaşamak istememeleri nedeniyle, göze alamıyor. Bu nedenle itiraz etmeyen çok kişi olduğu anlaşılıyor.

Dindar Sünni kesimden gelen çocuklar seçmeli din derslerinden genel itibarıyla memnunlar. Burada iki görüş hakim: Öncelikle Kuran-ı Kerim’i bilmeyenler için bir fırsat olduğunu düşünüyorlar; ayrıca aşına oldukları bir konu olduğu için notlarını yükselten bir ders olarak görüyorlar. Bu çocuklara göre din zorla da öğretilmez, boş da geçilmez ve bu konuda denge kurulması önemli. Ancak dindar kesimden gelen çocukların bir kısmı, dayatma bilgileri içerdiğini düşündükleri başka dersler, örneğin tarih ve felsefe, için de seçme hakkının kullanılması gerektiğini düşünüyor. Yine, bu çocuklara göre din dersleri kitaplarının tek düzelikli beklentilerini karşılamıyor, zira kendilerinin konuyla ilgili bilgi seviyesi daha yüksek. Kitabın içeriği genişletilmeli ve her sene birbirinin tekrarı olan konular ele alınmamalı. Daha yaratıcı, farklı ya da eleştirel

düşünmenin teşvik edileceği bir ders istiyorlar.

Gayrimüslim ailelerin çocukları dersten muaflar ve bu vakitlerini derslikler dışında geçiriyorlar. Özel okullarda dersten muaf olmak için her sene başında dilekçe yeterli oluyor. Devlet okullarında ise muaf olmanın bu kadar kolay olmadığı çeşitli kaynakların raporlarıyla ortaya konuyor.¹

Özellikle Gayrimüslim ve Alevi gruplardaki öğrenciler okuldaki din derslerinin içeriklerine güvenmediklerini, aile bireylerine ve yakın çevrelerine daha çok güvendiklerini anlatıyorlar.

Okullarda dini görünüm, inanç özgürlüğü ve çoğulculuk

Benzerlikler

Çocuklara okullarda inanç özgürlüğü hakkında sorulduğunda cevaplarını belli bir çoğulculuk bilinciyle verdikleri gözlemleniyor. Ebeveyn gruplarına kıyasla çocuklarda farklı dinî kimlik ve inanmayan gruplara ilişkin anlayış, tanıma ve saygı kavramları, ilkesel olarak olsa da, yerleşmiş gibi görünüyor. Söylem düzeyinde, farklı kesimlerin haklarına sahip çıkıyorlarken, okullar ve okul yönetimlerinin çoğulculuk konusundaki tutum ve yaklaşımlarının aksi yönde olduğu anlaşılıyor. Çocuklar kendilerini inanç özgürlüğüne saygı duymayan okul ya da toplum teamülünden farklılaştırarak, kendilerini normatif olarak çoğulculuğa saygı duyan bireyler olarak tanımlıyorlar.

Bu görüşlerin ilkesel duruşu ifade ettiği, okulda pratikte, farklı olana nasıl bir yaklaşım içinde olduklarını veya olacaklarını bilemeyeceğimiz de dikkate alınmalıdır.

Din dersleri özelinde dindar Sünni çocuklar bu derslere katılımın kişinin kendi iradesiyle olması gerektiğini söylerken, Alevi çocuklar kendi sembollerini rahatça kullanabildikleri takdirde, diğer çocukların da kendileri için uygun gördükleri sembollerini kullanmalarına açıklar.

"Müfredat belli bir kesime hitap etmemeli ve belirli bir kesimin görüşlerini yansıtmamalı. Fikirlere saygı duyulmalı, farklılıklara zenginlik olarak bakılmalı. Fakat görüyoruz ki hem müfredatta hem kitapta hem de dersi işleyen öğretmenlerimizde bunların tam tersi var." (Çocuk, Sünni dindar grup, İstanbul)

Farklılıklar

Dindar olmayan kesimden gelen çocuklar inançlı olmayanların tercihlerine saygı duyulması ve eğitim politikalarının ve öğretmen/idareci yaklaşımının buna göre şekillendirilmesi gerektiğini düşünüyor. Alevi çocukların okulda Zülfikar takması ya da dövmeleri sorun olabiliyor, dolayısıyla inanç özgürlüğü bilinci kendi yaşadıkları ayrımcılıklar nedeniyle çok güçlü.

Sünni dindar ailelerin çocukları inanç özgürlüğü hususunda başörtüsü yasaklarının olduğu döneme atıfta bulunuyorlar. Serbestlikten sonra da bazı okullarda başörtüsünün kabullenilmesinin zor olduğu ve

"Başörtüsüne ilk serbestlik geldiğinde 10. sınıf ilk dönemiydi. Benden bir üst dönem bir kız İstiklal Marşı'na kapalı girmişti. Biz o zaman daha açık gidiyorduk okula, kapalı olduğum halde. Cuma günüydü, İstiklal Marşı'nda müdürümüz aynı şu tabiri kullandı: "Bari İstiklal Marşı'na saygın olsun, kafandakini çıkar" dedi. O zaman birçok kişi cephe aldı. Bence haklıydılar. Çünkü İstiklal Marşı okunurken eşarplı durman bence daha gururlanarak yapacağın bir şey. Ki onu demeye hiç hakkı yoktu." (Çocuk, Sünni dindar grup, Kayseri)

başörtülü öğrencilere yönelik sözlü tacizler yapıldığı söyleniyor. Cuma namazları konusunda yapılan saat düzenlemesinden memnunlar.

Görüştüğümüz gayrimüslim çocuklar özel okullarda okudukları için devlet okullarında karşılaşılan sorunlara bu raporda yer vermek mümkün olmayacak. Ancak kendi okullarında, örneğin, Noel izni kullanabilmelerini inanç özgürlüğüne saygı duyulmasına olumlu ve memnun edici bir örnek olarak veriyorlar. Resmi tatiller dışında gayrimüslim öğrencilerden bazılarının kendi dini bayramlarında izin alabildikleri, bazılarının da izin alamadıklarını hatta alamayacaklarını bildikleri için dahi okul idaresinden izin istemediklerini görüyoruz.

Değerlendirme ve sonuç

Çocuklarla yapılan araştırmada çeşitli kesimlerden çocukların din derslerinden (DKAB ve seçmeli) memnun olmadığını görmek mümkün. Özellikle Alevilerle yapılan saha çalışmalarında din derslerinin baskı, ayrımcılık ve dışlanma yarattığı ve bu çocukların okul yönetimindeki yetişkinlerin tutumları karşısında çatışma ya da içine kapanma gibi savunma mekanizmalarıyla yanıt verdikleri gözlemleniyor. Bu durumu engellemek için atılması gereken toplumsal adımlar olduğu gibi, çocuk gelişimi ve psikolojisi konularında ivedilikle yeni politikalar geliştirilmesi gerekiyor.

Okulda namaz kılmak, başörtüsü takmak, dindarlıklarını özgürce yaşamak Sünni dindar çocukları mutlu ediyor, gururlandırıyor. Her kesimde sağlıklı okul-aile-veli-öğrenci ilişkileri, çocukların gelişimi ve fırsat eşitliği için bu özgürlüklerden diğer dinlere ve mezheplere mensup öğrenciler de faydalanmalı.

Okullarda Çoğulculuk ve İnanç Özgürlüğü Üzerine Hukuki Değerlendirme: Güvenceler ve Olanaklar

Mine Yıldırım

Norveç Helsinki Komitesi, İnanç Özgürlüğü Girişimi

Devletlerin eğitim alanına ilişkin din politikaları ve inanç özgürlüğüne ilişkin politikalarının şekillendirilmesinde etkili olan tarihsel bağlam ve bireysel ve toplumsal taleplerin yanı sıra, ulusal ve uluslararası insan hakları yükümlülüklerinden doğan normatif talepler/gereklilikler gözetilmesi gereken ilke ve kurallar ortaya koyar. Sadece Türkiye’de değil, dünyanın birçok ülkesinde din ve eğitim, özel olarak da okullarda “din”le ilgili dersler ve dinsel sembollerin yeri gibi inanç özgürlüğü konuları, artan bir şekilde insan hakları standartları bağlamında tartışılıyor. Ayrıca demokratik vatandaşlık standartlarını ve karşılıklı saygıyı geliştirebileceği, din ve inanç özgürlüğünü destekleyebileceği ve toplumsal çeşitliliğe dair bir anlayışın yolunu açabileceği gerekçeleriyle, dinler ve inançlar hakkında bilginin kaliteli eğitimin bir parçası olduğuna dair eğitimciler arasında fikir birliğine yönelme olduğu görülüyor.

Bu nedenle gerek uluslararası insan hakları izleme mekanizmaları, gerekse uluslararası siyasal kurumlar ve dinî ve siyasi etki grupları konuya farklı yaklaşım ve yetkilerle müdahil oluyorlar. Dinler ve inançlar hakkında öğretimin gelişmesi için Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT),² UNESCO,³ Medeniyetler İttifakı,⁴ Avrupa Konseyi (AK),⁵ ve Avrupa Birliği (AB),⁶ çatıları altında uluslararası girişimler mevcut. Eğitim sistemi içinde din eğitimi ve öğretimi ve din veya inancın farklı dışa vurumlarıyla ilgili devletler tarafından yapılan düzenlemelerin insan hakları standartları ve devletin eşitlik ve tarafsızlık ilkelerini gözetme yükümlülüğüyle bağdaşmadığı durumlarda hem Birleşmiş Milletler (BM) İnsan Hakları Komitesi (İHK) hem de AK Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) başka ülkelerin yanı sıra, Norveç, İsveç, Polonya, İtalya ve Türkiye’ye ilişkin görüşleriyle ulusal pratiklerin değişmesi gerekliliği yönünde bağlayıcı kararlar aldı. Büyük ölçüde ulusal bağlamın belirleyici olduğu din politikaları gibi bir alanda uluslararası karar mekanizmalarının aldığı kararlar ulusal düzeyde köklü değişimleri gerektirebiliyor.

² Devlet Okullarında Dinler ve İnançlar Hakkında Öğretim Üzerine Toledo Kılavuz İlkeleri

³ UNESCO Dinlerarası Diyalog Programı dinler hakkında eğitimi destekler.

⁴ Medeniyetler İttifakı programı çeşitli inisiyatiflerle eğitimin, öğrenciler arasında dünyadaki çeşitli dinî inançlar, pratikler ve kültürler arasında karşılıklı saygı ve anlayışın geliştirilmesi açısından kilit rolüne dikkat çekmektedir. Report of the High Level Group of the Alliance of Civilizations, 13.11.2006.

⁵ Avrupa Konseyi Parlamentosu 1720 Sayılı Tavsiye Kararında Bakanlar Kurulu’nu üye devletleri ilkököl ve ortaokul düzeyinde dinle ilgili çalışmalarını devlet okullarında öğretilmesi için teşvik etmektedir, 1720 No.lu Tavsiye Kararı, 4.10.2005.

⁶ Avrupa Birliği 6. Çerçeve programıyla dinler ve inançlar hakkında öğretim biçimleri üzerine araştırmaları desteklemiştir.

Okullarda dine ilişkin öğretim ve dinin görünümüne ilişkin uygulamalarda, devletin insan haklarını gözetme yükümlülüğü bulunmaktadır. İnsan hakları hukuku eğitim alanıyla doğrudan ilişkili olduğu için, devletin eğitim alanındaki uygulamalarının insan hakları standartları açısından izlenmesi ve değerlendirilmesi evrensel bir yaklaşım haline gelmiştir. Eğitim alanı içinde din veya inanç alanının kendine özgü niteliği gözden kaçmamalıdır. Örgün eğitim içinde din veya inançla ilgili uygulamaların, sunulan derslerin nitelikleri, başta eğitim hakkı ve düşünce, din veya inanç özgürlüğü olmak üzere, insan hakları üzerinde etkisi vardır. Bu nedenle bu alandaki her türlü faaliyet yakından izlenmeyi gerektirir.

Din eğitimi, dinler hakkında eğitim ve öğretim ve okulda dinin görünümü üzerine siyasi vizyon, toplumsal talepler ve insan hakları yükümlülükleriyle uyumlu politika üretmenin zorluğunu baştan teslim etmeliyiz. Bu bağlamda din-devlet-hukuk ilişkisinin tarih ve kendi bağlamı içinde gelişiminin her ülkede farklılık göstermesinin yanı sıra, konunun çok sayıda paydaşı olması da bu zorlukta etkilidir. Paydaşlar arasında devlet, sivil toplum kuruluşları, ebeveyn veya yasal vasiler, dinî ve seküler ilgi grupları dahil olmak üzere toplum, ulusal ve uluslararası mahkemeler ve meselenin merkezinde olması gereken fakat çoğu zaman belirleyici olamayan çocukları sayabiliriz.

Tablo 5. Önemli Tanımlar

DİNLER HAKKINDA EĞİTİM:	Dünyada etkili olmuş din ve inanç gelenekleri hakkında temel bilgileri, tarihlerini, inanç ve ibadet esaslarını, kültür, dil, edebiyat ve sanat hayatına etkilerini ve tüm bu konularla ilgili tartışmaları içeren, tüm dinlere ve inanç biçimlerine eşit mesafede duran ve dini sosyal bilimsel bir olgu olarak değerlendiren dersler olarak tanımlanabilir.
DİN EĞİTİMİ:	Belirli bir din ya da inanca açık ya da örtük referanslarla, o dinin inanç esaslarını ve ibadetlerini benimsetmeyi amaçlayan, diğer dinlere de bu dinin bakış açısıyla yaklaşan dersler olarak tanımlanabilir.
SEÇMELİ DERS:	Öğrencinin normal ders saatleri içinde aldığı, ancak seçenekler arasında tercih yapabildiği derslerdir. Öğrenci, seçeneklerden birini almak zorundadır.
İSTEĞE BAĞLI DERS:	Genellikle okul dışı saatlerde sağlanan, öğrencinin almak için ayrıca çaba göstermesi gereken derslerdir. Öğrenci, seçenekler arasında tercih yapmaz; yalnızca, bu dersi almak için okul yönetimine özel talepte bulunur.

Raporun bu bölümünde zorunlu Din Kültürü Ahlak Bilgisi (DKAB) dersleri ve seçmeli din öğretimi/ eğitimi ve okulda din veya inancın açıklanması/görünümüyle ilgili ulusal mevzuat ve uygulamaları genel hatlarıyla sunacak, bu çerçevede gözetilmesi gereken insan hakları standartları ve içtihadı sıralayacak ve son yıllarda okulda inanç özgürlüğünü etkileyen önemli gelişmelere kısaca da olsa yer vereceğiz. Bu bölümde ayrıca raporun araştırma sahasında, yetişkinler ve çocuklarla görüşmelerin ortaya koyduğu talep ve meseleleri insan hakları hukukundan kaynaklanan güvenceler ve olanaklar açısından değerlendireceğiz.

Bilindiği üzere, Türkiye ulusal eğitim sisteminde din veya inançla ilgili düzenlemeler üst düzey siyasetin belirleyici olduğu hassas konular olmuştur. 1982 Anayasası'yla zorunlu hale getirilen DKAB derslerinin yanı sıra, 2011 yılından sonra yoğunlaşan bir şekilde, din veya inanç özgürlüğüne ilişkin bütünlüklü genel açıklamalar yerine ancak belirli toplumsal taleplere karşılık veren seçmeci bir yaklaşımla yeni düzenlemelerin yapıldığını görüyoruz. Bu değişiklikler arasında belli başlı olanlara bir sonraki sayfada yer alan çizelgede yer verdik.

Geçmişte yaşanan mağduriyetler ve toplumsal talepler ışığında, Türkiye'nin eğitim alanındaki din politikalarının şekillendirilmesinde okullarda dini tamamıyla dışlayan bir modeli benimsemeyeceği varsayımında bulunmak yanlış olmaz. Bu nedenle, devletin tarafsız ve pasif (kendisi belli bir din, inanç veya felsefi görüşü desteklemeden) bir rol üstlenerek okulda gerek öğrencilerin gerek öğretmenlerin insan hakları ve özel olarak din veya inanç özgürlüğünün garantörü olacağı ideal bir okul arayışı içinde olunması bu görüşle uyumlu olacaktır. Böyle bir okulda, öğrenciler din veya inanç temelli semboller (başörtüsü, sakal, haç, kippa, zülfikar, barış sembolü gibi) özgür ve görünür bir şekilde taşıyabilir, farklı inanç grupları için özel öneme sahip dinî bayram, ibadet veya dinlenme günlerinde izin kullanabilir, okulun toplumsal alanında kendilerini özgürce ifade edecek şekilde kutlama için yer bulabilirler. Ayrıca böyle bir okulda, tüm din, inanç ve dünya görüşleri hakkında öğrenebilecekleri nesnel ve karşılaştırmalı bir ders ve tercih ettikleri veya özel olarak ilgi duydukları inançlar ve felsefi görüşlerle ilgili seçmeli dersler ve farklı kişisel ibadetlerin yapılabileceği sessiz bir oda bulunabilir.

Türkiye'deki mevzuat, uygulamalar ve saha çalışması bulguları yukarıda betimlenen türde bir okulun henüz uzak bir olasılık olduğunu gösteriyor. Bu durum, belki de, öğrencilere, ailelere, devlete ve toplumsal çıkar gruplarına gerekli güven ortamı bulunmadığı düşüncesiyle açıklanabilir. Bir uçta devleti belli bir din veya dinî grupla özdeşleştiren teokratik model, diğer uçta ise devletin dinî pratikleri bastırdığı veya dışladığı baskıcı modellerin gerek insan hakları hukuku gerekse günümüz toplum yapısıyla uyumlu olmadığı açık. Devletin dini destekleyici veya din karşıtı bir rol üstlenmediği ve ilkesel olarak tüm din, inanç ve dünya görüşlerine karşı tarafsız bir pozisyonu benimsediği ve dinî gruplarla, yine tarafsız bir şekilde, işbirliği öngördüğü bu model hem insan hakları hukuku hem de günümüz toplumunun çeşitliliği göz önünde bulundurulduğunda uygun olabilecek bir model olarak öne çıkıyor.

Tablo 6. Okulda Din veya İnanç Özgürlüğü Politikaları Zaman Çizelgesi

2007-2008 öğretim yılında DKAB dersi müfredatı değiştirildi.	2011 - Değerler Eğitimi çerçevesinde MEB genelgesiyle ilk ve orta okullarda Kutlu Doğum Haftası etkinlikleri kutlanmaya başlandı.
2011- 2012 öğretim yılında kullanılmak üzere DKAB dersi müfredatı değiştirildi.	2012 - 2013 eğitim ve öğretim yılında seçmeli Temel Dini Bilgiler - İslam (TDB), Hz.Muhammed'in Hayatı ve Kuran-ı Kerim dersleri kanun yoluyla seçmeli dersler havuzuna eklendi.
2013 yılı itibarıyla Ölçme, Seçme ve Yerleştirme Merkezi tarafından düzenlenen yüksek öğrenime giriş sınavlarında DKAB derslerine ilişkin sorular da soru havuzuna dahil edildi. Yükseköğretim Genel Kurulu'nun 01/02/2013 tarihli toplantısında, orta öğretim kurumlarında DKAB dersini almak zorunda olmayan veya farklı müfredat ile alan öğrencilere özel sorular sorulması yönünde kararı alındı.	2013 - Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Çalışan Personelin Kılık ve Kıyafetine Dair Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına İlişkin Yönetmelik'te değişiklikle kadınlarla ilgili başı açık olma zorunluluğu kaldırıldı.
2013 yılı itibarıyla Ölçme, Seçme ve Yerleştirme Merkezi tarafından düzenlenen yüksek öğrenime giriş sınavlarında DKAB derslerine ilişkin sorular da soru havuzuna dahil edildi.	2013 - MEB tarafından yayınlanan TEOG Yönergesiyle Kılavuzda belirtilen Ağırlıklandırılmış Ortak Sınav Puanının hesaplanma yöntemi, DKAB dersinden muaf olan öğrenciler aleyhine sonuç ortaya çıkmasına neden oldu.
2014 - Milli Eğitim Bakanı İHL'ye yemek yardımının Ensar Vakfı tarafından sağlandığını açıkladı.	2014 - MEB'e bağlı okullarda uygulanan kılık ve kıyafet yönetmeliği değiştirilerek başörtüsü orta okul ve liselerde serbest hale geldi.
2014 - Seçmeli Hristiyanlık dersi çalışmaları başladı.	2014 -yılında MEB okullarda mescit açılmasına ilişkin Genelge gönderdi.
2014 - Musevi azınlık okulu öğrencilerine TEOG sınavında din soruları sorulmaya başlandı.	2015- Ermeni azınlık okulu öğrencilerine TEOG sınavında din soruları sorulmaya başlandı.
2015- Özel Statülü Hacı Bektaş Veli Anadolu Lisesi'nin temeli atıldı.	2015'teki gelişmelerden sonra MEB ve Diyanet İşleri Başkanlığı arasında Eğitimde İşbirliği Protokolü imzalandı.
2015- MEB ve Ensar Vakfı arasında Değerler Eğitimi İşbirliği Protokolü imzalandı.	2016 - devlet memurlarının Cuma namazına katılmalarını kolaylaştıran Başbakanlık Genelgesi yayınlandı.

Hukuki çerçeve

Türkiye’de yargı süreçleri özellikle zorunlu DKAB dersleri ile ilgili olarak ateist, Alevi ve Müslüman ailelerin başvurusuyla bir yandan çocukları için muafiyet hakkını kazanmaya çalıştıkları, bir yandan ise hukuk aracılığıyla değişim sağlama arayışları olarak görülebilir. Ancak aşağıdaki çizelgede de görüleceği gibi yargı süreçleri hem aynı DKAB derslerinin içeriği için farklı kararlar alabilmiş hem de bireysel mağduriyetlerin, geç de olsa, giderilmesi dışında genel mevzuat ve uygulama değişikliği sağlayamamıştır.

Türkiye’de din eğitim ve öğretimiyle ilgili olarak genel hukuki çerçeve 1982 Anayasası’nın 24. maddesi ile çizilmiştir. Anayasa dinle ilgili eğitim ve öğretimi bir hak olarak tanımak yerine, anayasal bir düzenlemeye tabii kılar. Buna göre, din ve ahlâk eğitimi ve öğretimi devletin gözetim ve denetiminde yapılır, DKAB ilk ve orta öğretimde okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. “Din Eğitiminin” farklı olarak “Din Kültürü” teriminin kullanılmasıyla, çeşitli kaynaklardan edinilecek bir din kültürü eğitiminin amaçlandığı düşünülmektedir.⁷ Bunun dışında din eğitim ve öğretimi kişilerin isteğine ve küçüklerin kanuni temsilcilerinin talebine bağlıdır.⁸ Türk Medeni Kanunu’na göre çocuğun dinî eğitimini belirleme hakkı ana ve babaya aittir ve ancak ergin olan kişi dinini seçmekte özgürdür.⁹ Aynı kanunda genel bir hüküm olarak ana ve babanın, olgunluğu ölçüsünde çocuğa hayatını düzenleme olanağı tanyacağı belirtilir; yine, anne ve baba önemli konularda çocuğun düşüncesini olabildiğince göz önünde tutmalıdır.¹⁰ Dolayısıyla, ulusal hukuk özelinde de anne ve babanın çocuklarının dinî eğitimini belirlemede takdir alanları kesin ve sınırsız değildir. Ancak bunun nasıl uygulanacağı ve hak temelli olarak nasıl izlenebileceği konusu anlayışımızı geliştirmemiz gereken bir alan olarak ortaya çıkıyor.

Uluslararası insan hakları hukuku mevzuatı okulda dinler hakkında öğretim, dinî eğitim ve dinsel pratikler¹¹ ilişkin dikkate alınması gereken minimum standartları içerir. Bunlar, bir taraftan bireyi koruyan güvenceler sağladığı gibi, diğer taraftan devletlere oldukça geniş bir tercih alanı sağlayan olanaklar da içermektedir; zira insan hakları hukuku belli bir devlet-din ilişkisi öngörmediği gibi okullar için belli bir model de öngörmez.

Gerek Birleşmiş Milletler Medeni ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi (BM MSHS), gerekse Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS), ilgili hükümleriyle herkes için düşünce, din veya inanç özgürlüğünü güvence altına alır. İnanç özgürlüğü hakkı hem geleneksel dinlere inananlar hem de daha yeni inançları benimseyenler için geçerli olduğu gibi ateistler, agnostikler ve kuşkucular ve ilgisizler için de koruma sağlar.¹² Düşünce, din ve inanca sahip olma, değiştirme ve açıklamaya zorlanmama özgürlüğü, din veya inancı açıklama özgürlüğünden farklı olarak herhangi bir şekilde sınırlanamaz ve kesin koruma altındadır. Dolayısıyla kimse belirli bir inanca veya dine inanmaya veya inancını açıklamaya zorlanamaz.

7 Danıştay Kararı, 8. Daire, E2006/4107, K.2007/481, 28.12.2007, E.2007/679 K.2008/1461, 29.02.2008.

8 Bu noktada, dinler hakkında eğitim ve din eğitiminin farklı anlamları olduğunu ve her biriyle ilgili kuralların farklı olacağını kısaca hatırlamakta fayda var. Dinler hakkında eğitim, tüm dinlere eşit mesafede duran ve dini sosyal ve bilimsel bir olgu olarak değerlendiren dersler olarak tanımlanırken, din eğitimi, belirli bir din veya inanca açık ya da örtük referanslarla, o dinin inanç ve ibadetlerini benimsetmeyi amaçlayan dersler olarak tanımlanabilir. Bkz. ERG, Türkiye’de Din ve Eğitim Son Dönemdeki Gelişmeler ve Değişim Süreci, 2011, s. 17. Ensar Vakfı, “İsteğe Bağlı Din Eğitimi” raporunda “din eğitimi” ve “din öğretimi” arasındaki farka işaret ediyor. Din eğitimi, öğrencinin hayatında din veya inancı kaynak olarak değişim yaratmayı amaçlarken, din öğretimi belirli bir din hakkında bilgi aktarımını içeriyor.

9 4721 Sayılı Türk Medeni Kanunu, 22.11.2001, Madde 341: “Çocuğun dinî eğitimini belirleme hakkı ana ve babaya aittir. Ana ve babanın bu konudaki haklarını sınırlandıracak her türlü sözleşme geçersizdir. Ergin, dinini seçmekte özgürdür.”

10 A.g.e., Madde 339.

11 Din veya inancın öğrenci ve öğretmenler tarafından dışı vurumu ve okulun kolaylaştırma rolünü üstlendiği dinî uygulamalar gibi.

12 AİHM, Kokinnakis/Yunanistan, Başvuru No. 143/33, 25.05.1993 ve benzer yönde BM İHK 18. Madde hakkında 22 Sayılı Genel Yorum par. 2.

Tablo 7. DKAB Derslerine İlişkin İdari Yargının Değişim Süreci Çizelgesi*

Ekim 2007 AİHM Hasan ve Eylem Zengin/ TR kararıyla DKAB derslerinin AİHS ile uyumlu olmadığına karar verdi.	Aralık 2007 Danıştay 8. Daire DKAB derslerinin içeriğinin "din kültürü" sayılmayacağına ve Anayasa'ya uygun olmadığına karar verdi.
2007-2008 öğretim yılında DKAB dersi müfredatı değiştirildi.	
Eylül 2014 AİHM Mansur Yalçın ve Diğerleri/TR kararıyla DKAB derslerinin AİHS'e uygun olmadığına karar verdi.	Temmuz 2010 Danıştay 8. Daire DKAB dersinin içerik itibarıyla Anayasa'ya uygun olduğuna karar verdi.
Mart 2017 Antalya 4. İdare Mahkemesi ateist bir ailenin başvurusu üzerine çocuklarının DKAB dersinden muaf olması yönünde karar verdi.	Haziran 2015 Danıştay 8. Dairesi DKAB derslerinin içerik itibarıyla "din eğitimi" niteliğine sahip olduğuna hükmetti.

* Burada, idare mahkemeleri ve Danıştay'ın bazı temel kararlarına yer verilmiştir. Farklı tarihlerde verilmiş çok sayıda karar bulunmaktadır.

İnancını açıklama veya dışa vurma özgürlüğüyle ilgili olarak uluslararası mevzuat korunan dört alanda dışa vuruma açıkça gönderme yapar; ibadet, öğretim, uygulama ve ayinler. Bunların da geniş bir şekilde yorumlanması gerekir. Din veya inancını dışa vurma özgürlüğü ancak yasayla, demokratik bir toplumda gerekli olduğu takdirde kamu güvenliği, kamu düzeni, genel sağlık veya ahlâkın ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması amacıyla sınırlanabilir.

Uluslararası sözleşmeler devletin eğitim faaliyetleri ve din veya inanç özgürlüğüyle doğrudan ilgili hükümler de içerir. Bu hükümler AİHS 1 No'lu Ek Protokolü'nün 2. maddesi'nde bulunan eğitim hakkı kapsamında yer almaktadır:

...devlet, eğitim ve öğretim alanında yükleneceği görevlerin yerine getirilmesinde, ana ve babanın bu eğitim ve öğretimin kendi dinî ve felsefi inançlarına göre yapılmasını sağlama haklarına saygı gösterir.

Yine AİHS'nin 14. maddesi, ayrımcı muamelenin yasaklanmış temellerinden birine örnek olarak açıkça dinî inançlara atıf yapmaktadır:

Bu Sözleşme'de tanınan hak ve özgürlüklerden yararlanma, cinsiyet, ırk, renk, dil, din, siyasal veya diğer kanaatler, ulusal veya sosyal köken, ulusal bir azınlığa mensupluk, servet, doğum veya herhangi başka bir durum bakımından hiçbir ayrımcılık yapılmadan sağlanır.

Din ve eğitim ilişkisi, insan hakları hukuku açısından ele alındığında, kimi zaman birbirini destekleyen kimi zaman birbiriyle rekabet eden, fakat her zaman göz önünde bulundurulması ve dengelenmesi gereken, pek çok farklı hak veya menfaat ortaya çıkarır. Devletin, kamu yetkilisi olarak sunduğu din öğretimi veya eğitimi söz konusu olduğunda ise eşitlik ve tarafsızlık ilkesinin gözetilmesi öne çıkan bir yükümlülüktür.

Keza İnsan Hakları Komitesi (İHK), MSHS'nin 18. maddesine ilişkin yorumunda, tarafsız ve nesnel bir şekilde verildikleri takdirde, genel dinler tarihi ve ahlâk derslerinin devlet okulu sistemi içinde öğretilmesine izin verildiğini belirtir.¹³ Ayrıca aynı yorumda, devlet eğitim sistemi içinde belirli bir dinin öğretilmesinin 18. madde ile uyumlu olmadığını, bu durumda, ayrımcılık içermeyen muafiyet sisteminin veya ebeveyn veya yasal vasilerin isteklerine uygun alternatif derslerin verilmesinin güvence altına alınması gerektiğinin altını çizer.¹⁴

Tablo 8. İlgili Uluslararası Hukuk Standartları Tablosu¹⁵

EĞİTİM HAKKI	BM ESKHS Madde 13	BM ÇHS Madde 28	BM KKHAKS Madde 10	AİHS 1 Sayılı Protokol Madde 2	Avrupa Sosyal Şartı Madde 17
DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ	BM MSHS Madde 18	ÇHS Madde 14	AİHS Madde 9		
ÇOCUKLARLA İLGİLİ EBEVEYNLERİN SAHİP OLDUKLARI HAKLAR	BM MSHS Madde 18(4)	BM ESKHS Madde. 13(3+4)	BM ÇHS Madde 29(2)		
ÇOCUK HAKLARI SÖZLEŞMESİ BAĞLAYICI VE YOL GÖSTERİCİ İLKELER	Madde 3 - çocuğun yüksek yararı	Madde 5 & 14 - çocuğun gelişen kapasitesi			

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) Madde 9

DÜŞÜNCE, VİCDAN VE DİN ÖZGÜRLÜĞÜ

1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir. Bu hak, din veya inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, açıkça veya özel tarzda ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir.

2. Din veya inancını açıklama özgürlüğü ancak kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, genel sağlığın veya ahlakın ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için demokratik bir toplumda zorunlu tedbirlerle ve yasayla sınırlanabilir.

¹³ BM İnsan Hakları Komitesi'nin 18. Madde'ye ilişkin 22 Sayılı Genel Yorumu, 30.07.1993, CCPR/C/21/Rev.1/Add.4, par. 6.

¹⁴ A.g.e.

¹⁵ Burada ilgili uluslararası hukuk mevzuatına ayrıntılı bir şekilde yer verilmeyecek, ilgili hükümler tablosu ve içtihatıta yer alan bazı önemli ilkelerle yetinilecektir.

Muafiyet hakkı

AİHM, Türkiye’den kaynaklanan bir davada Alevi bir ailenin başvurusu üzerine, İslam’a öncelik veren ve başvuru için zorunlu olan -isteğe bağlı muafiyet olanağı bulunmayan- DKAB derslerinin, AİHS 1 No.’lu Ek Protokol’ünün 2. maddesi’ni ihlal ettiğine karar vermiştir.¹⁶ Öte yandan, zorunlu ahlâk dersinin devletin tarafsızlığıyla çatıştığını ileri süren bir başvuru, söz konusu dersin, çocuğun kültürel, etnik ve dinî kökeninden bağımsız olarak ahlâk konusunda temel soruları ele aldığı ve 1 No.’lu Ek Protokol’ün 2. maddesi’nde güvence altına alınan çoğulculuk ve nesnellik ilkeleriyle uyumlu olduğu gerekçesiyle reddedilmiştir.¹⁷ Yine AİHM, Türkiye’den kaynaklanan başka bir davada Türkiye eğitim sisteminin din eğitimi alanında ebeveynlerin çocuklarını dinî ve felsefi görüşleri doğrultusunda yetiştirme haklarına saygı konusunda yeterli donanımına sahip olmadığını ve reforma ihtiyaç duyduğunu tespit etmiştir.¹⁸

Muafiyetle ilgili olarak, AİHM, muafiyet hakkının öğrencinin damgalanmasıyla sonuçlanmaması gerektiğinin altını çizer. Polonya’dan kaynaklanan bir dava muafiyet olanağı olduğu halde muafiyet hakkını kullanan öğrenciler için alternatif derslerin sunulmamasıyla ilgilidir. AİHM, öğrencinin “okul hayatı boyunca karnesinde “din/ahlâk” alanının boş bırakılmasının, din veya inancını açıklamama hakkını zedeleyecek şekilde haksız bir damgalanmaya maruz kalmasına” neden olduğu gerekçesiyle Madde 9’la birlikte Madde 14’ün (ayrımcılık yasağı) ihlal edildiğine karar vermiştir.¹⁹ Muafiyetle ilgili önemli bir koşul da, din dersinden muaf olmak için dinin açıklanmasının zorunlu olmaması gerekliliğidir.

Öte yandan, her muafiyet talebi kabul edilebilir değildir. Almanya’dan beş ebeveynin çocuklarının zorunlu cinsellik eğitiminden muaf tutulması için yaptıkları başvurunun reddedilmesinin, “çocuklarını kendi inançlarına göre yetiştirme haklarını orantısız bir şekilde kısıtladığı” düşüncesiyle yapılan bir başvuru AİHM’de dava konusu olmuştur. Mahkeme, söz konusu derslerin, anne babaların çocuklarını kendi inançları doğrultusunda yetiştirme hakkı temelinde çocuklarını eğitmelerini sorgulamadığının altını çizip ve eğitim sırasında herhangi bir din veya inanca öncelik verilmediği gerekçesiyle başvuruyu reddetmiştir.²⁰

Hakkın öznesi olarak çocuk

Öncelikle bilinmesi gereken çocuğun, din ve vicdan özgürlüğü hakkına sahip olduğudur. Devlet ve ebeveynlerinin veya başka üçüncü tarafların karşısında çocuğun kendisi doğrudan düşünce, din veya inanç özgürlüğü hakkına sahiptir. Bu hak özel olarak Çocuk Hakları Sözleşmesi’nin 14. maddesinde korunmaktadır:

- 1. Taraf Devletler, çocuğun düşünce, vicdan ve din özgürlükleri hakkına saygı gösterirler.*
- 2. Taraf Devletler, anne-babanın ve gerekiyorsa yasal vasilerin; çocuğun yeteneklerinin gelişmesiyle bağdaşır biçimde haklarının kullanılmasında çocuğa yol gösterme konusundaki hak ve ödevlerine, saygı gösterirler.*

¹⁶ AİHM, Hasan ve Eylem Zengin / Türkiye, Başvuru No. 1448/04, .0.10.2007.

¹⁷ AİHM, Appel-İrgang / Almanya, Başvuru No. 45216/07, 6.10.2009.

¹⁸ AİHM, Mansur Yalçın ve Diğerleri / Türkiye, Başvuru No. 21163/11, 16.09.2014.

¹⁹ AİHM, Grezelak / Polonya, Başvuru No. 7710/02, 15.06.2010.

²⁰ AİHM, Dogan ve diğerleri / Almanya, Başvuru No. 319/08, 2455/08, 7908/10, 8152/10 ve 8155/10, 13.09.2011.

İlk bakışta, eğitimin din veya inancı etkileyen unsurları ebeveynlerin haklarına referansla düzenlenmiş gibi görünebilir. Örneğin, gerek BM MSHS Madde 18(4) gerekse AİHS 1 No.'lu Ek Protokol Madde 2 hükümlerinin dilinde bunu görmek mümkün. Bu hükümlerle anne ve baba, devletin eğitim alanında dini zorla öğretmesi olasılığına karşı korunmak istenmektedir. Diğer taraftan ebeveynlerin hakları bu alanda kesin değildir, diğer bir deyişle, anne babalar, çocuklarını yetiştirmek istedikleri dinî veya felsefi inanca aykırı olarak görebilecekleri her öğretilere karşı korunma altında değildir. Örneğin, genel olarak dinler hakkında, nesnel ve tarafsız bilgiler içeren zorunlu bir derse itiraz kabul edilebilir değildir. Çocuğun hakları ve ebeveynlerin hakları arasında çok hassas bir dengenin gözetilmesi gerektiği açıktır. Burada yol gösterici ilkelerden biri çocuğun üstün yararını gözetme ilkesidir ve ÇHS'de olduğu gibi 1981 Bildirgesi'nde de açıkça ifadesini bulur:

Her çocuk, din veya inanç konularında anne ve babasının ve varsa vasisinin dileğine uygun olan bir eğitime ulaşma hakkından yararlanır; çocuklar, kendi anne ve babasının veya vasisinin dileğine aykırı bir din veya inanç öğretimi almaya zorlanamaz; bu konuda çocukların yüksek menfaatleri, yönlendirici bir prensiptir.

Yukarıda belirtildiği gibi belirli bir dine ilişkin öğretim uygulamaları içeren eğitim sistemlerinde ayrımcılık içermeyen muafiyet uygulamasının güvence altına alınması şarttır. Muafiyet uygulamasının ardındaki ilke, kuşkusuz, din veya inançta zorlama olmamasının bir hukuki menfaat ve yükümlülük olmasıdır. Zorlanma olmaması menfaati/faydası, din öğretimi derslerinin gerçek anlamda "seçmeli" olmasını da şart koşar.

Saha çalışmasında dile getirilen konulara ilişkin hukuki değerlendirme

Raporun saha çalışmalarında okullarda din veya inanç temelli çoğulculuk ve bu çerçevede zorunlu DKAB dersleri, seçmeli din dersleri ve okullarda inanç özgürlüğüne ilişkin toplumun her kesiminden çeşitli ve kimi zaman da birbiriyle çelişen talepler dile getiriliyor. Sürdürülebilir ve insan hakları standartlarıyla uyumlu din politikalarının hayata geçirilmesi için bu taleplerle ilgili tartışmalara Türkiye'nin korumakla yükümlü olduğu insan hakları normlarını dahil etmek ve bir uyum arayışı içinde olmak büyük yarar sağlayacaktır.

Din eğitiminde aile - okul - özel kurum üçgenine ilişkin talep

Hayatlarında dinin ve dini pratiklerin önemli bir yere sahip olduğu ebeveynlerin aile - okul - özel alan üçgeninin üç ayağını da içeren bir din eğitimi beklentisine sahip olduğu görülüyor. Dindarlık oranı arttıkça okul ve aile dışında eğitim imkanlarının önemine daha da fazla vurgu yapılıyor. Bunlar inanç grupları (cemaatler) tarafından sağlanabilecek ve medreseler, camiler, hafızlık kursları gibi geleneksel din eğitimi araçlarını içerebilir. Aleviler ve gayrimüslimler de dinî eğitimin okul dışında, ibadet yerlerinde, verilmesine vurgu yapıyorlar.

Aile - okul - özel alan üçgeninde din eğitimi sağlanmasına ilişkin beklentiler inanç özgürlüğüne ilişkin insan hakları normları temelinde karşılığını bulabilir. Bu noktada öne çıkan haklar bireysel veya toplu olarak inancını öğretim yoluyla açıklama/dışa vurma hakkı ve ebeveynlerin çocuklarını kendi din, inanç veya felsefi görüşleri doğrultusunda yetiştirme hakkıdır.

Üçgenin birinci ayağını oluşturan aile tarafından din veya inanç eğitiminin sağlanması talebi gerek uluslararası hukuk gerekse ulusal mevzuat aracılığıyla korunmaktadır. Ancak burada çoğu zaman göz ardı edilen çocuğun da inanç özgürlüğü hakkına sahip olduğu ve gelişen kapasitesi ölçüsünde bu özgürlüğü kullanma hakkı olduğu ve kendisiyle ilgili kararlara katılabilecek olmasıdır. Dolayısıyla aile içinde ve dışında din eğitimi sadece ebeveynlerin hakkı olarak görmek son derece eksik bir yaklaşım olacaktır. Çocuk veya genç aile içinde de bir nesne değil, hak sahibi bir özne olarak tanınmalıdır.

Çocuğun dinle ilgili formasyonunun okulda verilen din eğitimi ile tamamlanması talebinin gerek DKAB dersleri gerekse din derslerinin MEB denetiminde seçmeli dersler havuzuna alınmasıyla karşılanan bir talep olduğu söylenebilir. Okullarda MEB müfredatı çerçevesinde sağlanacak din eğitiminin birbirinden çok farklı hayat görüşleri ve dinî bakışları olan ebeveynlerin hepsinin beklentilerini karşılaması kuşkusuz oldukça zordur. Bu taleplere karşılık verilebilmesi için farklı yaklaşımlarla hazırlanmış derslere, programa ve ders kitaplarına ihtiyaç olacaktır.

Devletlerin ebeveynlerin talepleri doğrultusunda din eğitimi vermek gibi bir zorunluluğu bulunmasa da devletler bu talebi karşılamayı seçebilirler. Ancak yine, devletlerin çocuğun düşünce, din veya inanç özgürlüğünü etkileyecek düzenlemeler ve faaliyetlerde bulunurken, bir yandan, çocuğun kendi kapasitesiyle bağdaşır özgürlüğe sahip olmasını, bir yandan da yine bu kapasitenin gelişimiyle uyumlu olarak ebeveynlerin çocuklarına yol gösterme hakkına saygıyı dikkate almaları gerekir. Türkiye'deki din derslerinin seçimiyle ilgili uygulamada ilke olarak seçmeli ders formunda velinin imzası bulunmaktadır. Ders seçimi kararının öğrenci ve velisi arasında bir müzakereyle olduğu düşünülebilse de hiçbir noktada, öğrencinin sadece kendisinin kararının söz konusu olmasını öngören bir uygulama görülüyor. Oysa çocuğun gelişen kapasitesi ölçüsünce düşünce, din veya inanç özgürlüğünü etkileyen alanlarda, seçmeli din dersi dahil olmak üzere, kendi kararlarını vermesi konusu çok taraflı bir şekilde ele alınmalı ve değerlendirilmelidir. Örneğin, lise dönemi çocuğun bu konuda kendi kararlarını vermesi için uygun bir dönem olabilir.

Üçgenin üçüncü ayağını oluşturan özel alan ise, Türkiye'de, din eğitimi ve inanç özgürlüğü politikasının geliştirilmesi ve bu temelde yasal değişikliklerin gerekli olacağı bir alan olarak karşımıza çıkıyor. İnsan hakları hukuku din veya inancı öğretim yoluyla ifade etmeyi de güvence altına alır. Din veya inancın öğretim yoluyla ifade edilmesi pek çok farklı şekilde gerçekleştirilebilir. Türkiye'de geçerli mevzuat özel din eğitim ve öğretim kurumları açılmasına olanak verecek nitelikte değildir.

Anayasa'nın 24. maddesi din veya inancı eğitim veya öğretim yoluyla açıklama hakkını açık bir şekilde korumamaktadır. Bunun yerine, söz konusu hüküm din eğitim ve öğretimi konusunda, "din ve ahlâk eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır" şeklinde bir ifadeyle devletin rolünü belirler. 5580 Sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu'nun 3. Maddesi uyarınca, "din eğitimi-öğretimi yapan kurumların aynı veya benzeri özel öğretim kurumları açılmaz."²¹ Dolayısıyla devlet, hem din eğitimi-öğretimi yapan kurumların açılması, hem de okullardaki din eğitimi ve öğretimine ilişkin zorunlu ve seçmeli dersleri belirleme konusunda tekel konumundadır.²²

21 5580 Sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu, 08.02.2007.

22 AYM, E 2012/65, K 2012/128, 20.09.2012, R.G. 18.04.2013-28622.

Türk Ceza Kanunu'nda yer alan ve kanuna aykırı olarak eğitim kurumu açanlara ve buralarda öğretmenlik yapanlara hapis cezası öngören 263. maddesi yürürlükten kaldırılmıştır.²³ Söz konusu madde izinsiz Kuran kurslarının kapatılması ve burada öğretmenlik yapanların cezalandırılması için temel oluşturmaktaydı. Bu değişiklik, dinî öğretim kurumları açılması konusunda bir düzenleme yapılmamasına karşılık devletin verdiği eğitim dışında çeşitli biçimlerde dinî eğitim veren kişilerin cezalandırılmasının yasal dayanağını ortadan kaldırmaktadır. Ancak yine de özel kurumlar aracılığıyla din eğitimi verilmesi yasal düzenleme veya güvenceden yoksundur. Bu alanda insan hakları standartlarıyla uyumlu bir düzenleme yapılması gerekmektedir.

Zorunlu DKAB derslerinin dinler hakkında objektif bir derse dönüştürülmesi, buna karşılık seçmeli din derslerinin dindar ailelerin taleplerini dikkate alacak şekilde yeniden formüle edilmesi bir çözüm olabilir. Yine de, sayısız dinsel ve pedagojik yaklaşım model taleplerinin oluşabileceği ve bunların her birine okul ortamında tatmin edici bir şekilde cevap verilemeyeceğini tahmin etmek zor değil. Bu nedenle özel alanda din eğitiminin çeşitlenebilmesi için hukuki çerçevenin oluşturulmasıyla arzu edenler kendi yaklaşımlarına uygun din eğitimi sunabilecek kurumlar kurabilirler.

Ahlak eğitimi ve dinler hakkında ders talebi

Aileler çocuklarının ahlâklı iyi birer birey olarak yetişmesinde okulun rolünü önemsiyor. Öte yandan birçok ebeveyn öğrencilerin dinler hakkında objektif bilgiler edinmesi için de devlete eğitim sistemi içinde önemli bir rol biçiyor. DKAB derslerinin dönüşümü bu amaçların yerine getirilmesine katkıda bulunacaktır. Bu çerçevede AGİT Demokratik Kurumlar ve İnsan Hakları Dairesi'nin bir araya getirdiği uzmanlardan oluşan Danışma Kurulu'nun 2007 yılında hazırladığı Devlet Okullarında Dinler ve İnançlar Hakkında Eğitime ilişkin Toledo Kılavuz İlkeleri (Toledo İlkeleri) yararlı ve kullanışlı kazanım ilkeleri sunar.²⁴

Toledo İlkeleri'ne göre dinler hakkında öğretim, hassas, dengeli, kapsayıcı (inclusive), doktrinel olmayan, yansız olmanın yanı sıra inanç özgürlüğüyle ilgili insan hakları ilkelerini temel alan niteliklere sahip olmalıdır.²⁵

Toledo Kılavuz İlkeleri dinler hakkında öğretimle amaçlanan belirli kazanım ilkelerini öngörür. Bu ilkeler:

1. Bireylerin din veya inanca inanma/bağlı olma haklarına saygı ve hoşgörü tutumu kazanmak
2. Dinler ve inançlarla ilgili konuları insan hakları ve barış gibi daha geniş kapsamlı konularla ilişkilendirebilmek
3. Farklı dinler ve inanç sistemleri ve bunların içindeki çeşitlilik hakkında temel bilgi sahibi olmak
4. Tarih ve tarihsel gelişmeleri farklı bakış açılarıyla görme biçimlerinin olduğunu anlamak
5. Kişinin hayatında dinsel veya felsefi inancın önemli bir yeri olduğunu anlamak

²³ T24, "İzinsiz Kuran kurslarına kapatma ve hapis cezası kaldırılıyor", 7 Mart 2013.

²⁴ AGİT, Devlet Okullarında Dinler ve İnançlar Hakkında Eğitime ilişkin Toledo Kılavuz İlkeleri, 2007.

²⁵ A.g.e.

6. Farklı dinler ve inançlar arasında benzerlik ve farklılıklar olduğunu fark etmek
7. Dinsel topluluklar ve üyelerine ilişkin olumsuz basmakalıp tipler hakkında bilgi sahibi olarak bunları fark etmek ve sorgulamak
8. Dinsel farklılıklara saygının olmadığı zamanlarda, tarih içinde, aşırı şiddet yaşandığına dair tarihsel ve psikolojik bir anlayışa sahip olmak, hoşgörüsüzlük ve ayrımcılığın olduğu ortamda, saygılı ve hassas bir şekilde karşı harekete geçebilme becerisine sahip olmak.

Dayatma, zorlama ve aşırılık eleştirisi

Okullarda herkesin inanç özgürlüğünü koruyacak ve Türkiye'deki din veya inanç çeşitliliğini yansıtacak bir çoğulculuğa yer verilmesi anahtar bir konudur. Bu hem Türkiye için insan hakları yükümlülükleri açısından olmazsa olmaz bir koşuldur hem de toplumsal ve bireysel taleplere karşılık verecektir. Bu çoğulculuk talebine bir yanıt olan seçmeli din dersleri uygulamasında

"Okulda inanç özgürlüğü var mı? Anayasada vardır ama okulda böyle bir özgürlük yok. Ben buna inanıyorum dedin mi, sana hemen bir sıfat takarlar. O adama önce saygı duymayı öğretmen lazım yoksa inanç özgürlüğü sadece anayasada var. Bizim okulda öğle arası Cuma günleri, Cuma namazına denk geliyor. Ben gitmiyorum mesela, koridora çıkamıyorum okulda." (Çocuk, Sünni dindar grup, İstanbul)

"seçim" kilit bir konu olarak ortaya çıkıyor. Seçim hakkında üzerinde durulması gereken iki konu var; birincisi, ebeveynlerle birlikte öğrencinin okulla ilişkisinde bu dersleri seçme veya seçmeme konusunda tam bir özgürlüğe sahip olması; ikincisi ise, öğrencinin ebeveynleri ve okul karşısında seçim özgürlüğü.

Birinci ve ikinci konunun her ikisi için de devletin dersin tam anlamıyla özgür bir seçimle yapılmasını sağlama yükümlülüğü bulunuyor. Uygulamada bunun anlamı dinle ilgili derslerin seçilmesini zorunlu kılacak herhangi bir uygulama veya ihmalin olmaması gerekliliğidir. Saha çalışmasında da dile getirildiği gibi bazı okullarda seçimin veliler ve öğrenciler yerine okul tarafından

yapılması, öğrencilere seçmeli ders paketi sunulması ve her paketin içinde bir seçmeli din dersi de bulunması kaygı vericidir. Keza MEB'in bu konuda herhangi bir izleme çalışması yoktur.

Benzer şekilde, MEB öğrencilerin dinle ilgili dersleri seçmek zorunda kalmaması için yeterli sayıda seçmeli ders açmalı ve bunların öğrenciler için erişilebilir olmasını sağlamalıdır. Örneğin, yeterli sayıda seçmeli ders açılmaması nedeniyle Diyarbakır'da Hristiyan bir aileye mensup Hristiyan bir öğrencinin dinle ilgili bir dersi seçmek zorunda bırakılması hiç kuşku yok ki, gerek ebeveyn gerekse çocuğun düşünce, din veya inanç özgürlüğü açısından kabul edilemez bir müdahaledir.²⁶ Yine, bir davada idare mahkemesi öğrencinin seçmeli din derslerini zorunlu olarak almak zorunda kaldığını tespit etmiştir.²⁷ Din dersleri dışındaki seçmeli dersler için yeterli kadro mutlaka sağlanmalı ve yeterli öğrenci sayısı sağlanamadığı durumlarda öğrenciler seçmeli din dersini almak zorunda kalmamalıdır.

Öğrencilerin ve velilerin din derslerini seçip seçmeme konusunda tam bir özgürlüğe sahip olmaları için bunu kolaylaştıracak ve güvence altına alacak koşulların sağlanmasıysa

²⁶ Radikal, "Papazın Kızına Zorunlu Seçmeli Din Dersi", 16 Ocak 2013.

²⁷ Sakarya Bölge İdare Mahkemesi, E/20141153, K/2015/253, Mayıs 2015.

"Seneye olan derslerimi seçtim, Siyer ile Kuran-ı Kerim seçtim. İçeriklerine dair bilgim var ama kendi bilgim var, okuldan bir bilgi almadım. Paket şeklindeydi yine seçtiklerim." (Çocuk, Sünni dindar grup, İstanbul)

ayrıca önemlidir. Karnede din dersinin görünür olması nedeniyle veli veya öğrenciler "uymak" veya "dışlanmamak" için ve, olasılıkla, çocukların ileride ayrımcılığa uğramalarını önlemek amacıyla din derslerini seçmek zorunda hissedebilirler. Muafiyetle ilgili olarak AİHM'nin kararlarında ortaya konan bazı ilkeler seçmeli din dersleri için de uygulanabilir. Seçmeli din dersini seçmeyen öğrencilerin okul hayatları

boyunca karnelerinde bu derslerin yer almaması din veya inancını açıklamama hakkını zedeleyecek şekilde haksız bir damgalanmaya maruz kalmasına neden olabilir ve böylece AİHS Madde 9'la birlikte Madde 14'le de uyumlu olmayan bir duruma yol açabilir.²⁸ Okullarda seçmeli dersler havuzunda yer alan seçmeli din derslerinin bazı okullarda uygulamada seçilmesi zorunlu dersler haline gelmiş olduğu görüşü saha çalışmasında dile getirilen örneklerle de uyumlu. Bu bağlamda çocukların dile getirdiği bazı sorunlar şöyle:

"Ders seçmemi söylediler, zaten seçebileceğim 5 ders vardı. [Belki de] 5 olmayabilir [seçebileceğim] ders sayısı ama seçmeli ders sayısı ile, seçebileceğim dersler eşitti." (Çocuk, Sünni dindar grup, İstanbul)

Her ne kadar ele alınan çerçevede verilen din öğretimi seçmeli ders olarak sunulsa da, devletler bu alanda "açık çek" sahibi değildir. Yukarıda sıraladığımız insan haklarına ilişkin yükümlülükler her durumda, ilgili olduğu ölçüde, geçerlidir. Bu alanda devletlerin ilgili yükümlülükleri, çocuğun düşünce, din veya inanç özgürlüğü, ebeveyn veya yasal vasilerin çocuklarını kendi felsefi veya dinî görüşleri doğrultusunda

yetiştirme haklarını koruma, tarafsızlık ve eşitlik ilkelerini gözetme, ayrımcılık yasağına uyma ve okulda çoğulculuk ve azınlıkların durumu gibi göz önünde bulundurulması gereken meseleler ışığında değerlendirilebilir.

"Özellikle Anadolu Lisesi'nde okuyan arkadaşlar için geçerli, bir tane öğrencinin belirli saat boyunca bir ders alması lazım. Din dersi zaten zorunlu olarak burada her arkadaşımıza sunulan bir ders oldu." (Çocuk, Alevi grup, Ankara)

Seçim konusunda ele alınması gereken ikinci konu, çocuğun devlet ve ebeveynleri karşısında düşünce, din veya inanç özgürlüğüdür. Bu çerçevede ÇHS Madde 14(2)'de sözü edilen 'çocuğun gelişen kapasitesi' kavramı önemlidir. ÇHS Madde 5, devletlerin çocuğun gelişen kapasitesiyle uyumlu olarak Sözleşme'nin "çocuğa tanıdığı haklar doğrultusunda çocuğun yeteneklerinin geliştirilmesi ile uyumlu olarak, çocuğa yol gösterme ve onu yönlendirme konusunda anne-babanın ... sorumluluklarına, haklarına ve ödevlerine

saygı" göstermesi gerektiğini söyler. Okullarda, diğer alanların yanı sıra, din eğitimi alanında da çocuk kendi gelişen kapasitesi - veya Türk Medeni Kanunu'ndaki ifadesiyle "olgunluğu" - ölçüsünde seçmeli din dersleriyle ilgili kararın bir parçası olmalıdır.

Atölye çalışmasına katılan bir öğrenci din dersleriyle ilgili olarak algıladığı dayatmaya karşı lise öğrencilerine daha geniş bir özgürlük alanı sağlanması ihtiyacına işaret ediyor:

“Seçtiğimiz dersler dışında da ders veriyorlar. Sistemin bir şekilde dayatması sonucu o şeye [zorunlu seçmeli derse] mahkûm oluyor[uz]. Özellikle lise bir öğrencisi için. Tamam, ilkokulda da dayatıyorlar ama o yaşta olan bir arkadaşımızın fikirleri gelişmiş oluyor. 15-16 yaşta oturuyor.” (Çocuk, Alevi grup, Ankara)

Bunlara ek olarak okulda mescit açılarak namaz kılınabilmesi için olanak sağlanması, Cuma günleri namaz saatlerinin dikkate alınarak ayarlama yapılabilmesi, sadece başörtüsüne izin verilmesi ve başka her türlü sembol kullanımının yasak olması, sadece Sünni İslami açıdan önemli kişi ve günlerin okul etkinlik programında dikkate alınması ve benzeri uygulamalar, haklı olarak, zorlama konusunun giderilmesi gereğini öne çıkarıyor.

Bu konuyu bağlı olarak yine çocuk atölyelerinde okulda sembol kullanımı özgürlüğü veya çeşitli dinlerin ibadetleri için ayrılmış mekanlar bulunup bulunmadığı sorusu üzerine:

“Hayır yok sadece mescit var. Öğrenciler öğle arasında namazlarını kılıp derse giriyorlar.” (Çocuk, Alevi grup, Ankara)

Bu çerçevede belirli bir din veya inancı kabul etmeye zorlanmama hakkının kesin bir hak

olduğunu, bu hakla ilgili olarak herhangi bir sınırlamanın mümkün olmadığını hatırlatmak yararlı olacaktır. Bu sebeple okullarda zorlamaya olanak verecek koşulların oluşmasının önüne geçilmesinin yanı sıra okul ortamında herhangi bir zorlama olup olmadığını izlemek ve gerekli düzeltme ve değişiklikleri yapmak da devletin insan hakları yükümlülükleri açısından bir zorunluluktur.

“12. Sınıfta arkadaşlar var. [Öğretmen] Zülfikar kolyeyi çıkarmadan dersime giremezsin demiş.” (Çocuk, Alevi grup, Ankara)

Bu zorunluluğa bağlı olarak çocuk ve ebeveynlerin şikayetlerini dillendirmeleri konusunda etkili usul güvencelerinin bulunmasının gerekliliği de gözden kaçmamalı, gerek çocukların gerekse ebeveynlerin zorlanma ve baskı konusunda etkili şikayet mekanizmalarına erişimi olmalıdır. Bu çeşit usul güvencelerinin olmadığı bir eğitim ortamında çocukların daha da fazla mağdur olmaması için şikayet mekanizmalarını çok az kişinin kullanabileceğini tahmin edebiliriz. Bu nedenle MEB'in gerek doğrudan düzenli ve etkili izlemesi, gerekse sivil toplum kuruluşlarının izlemesine olanak verecek düzenlemeler yapması çok önemli bir adım olacaktır.

Ayrımcılık yasağı

Bu konuda dikkate alınması gereken diğer bir kural ise ayrımcılık yasağıdır. Hatırlanacağı gibi, AİHS'nin 14. Maddesi, yasaklanmış ayrımcı muamelelerden birine örnek olarak açıkça dinî inanç temelli ayrımcılığa atıf yapar, “Bu Sözleşme'de tanınan hak ve özgürlüklerden yararlanma, ... din, ... veya herhangi başka bir durum bakımından hiçbir ayrımcılık yapılmadan sağlanır.” Bu Madde tek başına değil, ancak Sözleşme'deki bir hak ile ilgili olarak başvuru konusu olabilir. Eldeki durumda eğitim hakkı ve inanç özgürlüğü hakkı bağlamında ayrımcılık olduğu ileri sürülebilir. Semboller durumunda olduğu gibi sadece belirli bir inancın uygulamalarına izin verilip kolaylaştırılırken diğerlerinin yasak olması doğrudan ayrımcılık yasağı açısından sorunludur. Ayrımcılık yapılmadığının ispatlanması için devletin neden

"Alevi olmamla ilgili olduğunu düşünüyorum. Çünkü olaylar hep buradan başladı. Boynumda Zülfikar olması, dövmem olmasıyla başladı." (Çocuk, Alevi grup, Ankara)

sadece bazı dinî uygulama, sembol ve etkinliklere izin vererek sadece bunlar için kolaylık sağladığını nesnel bir şekilde açıklaması gerekir.

Herkesin başının açık olması gerekliliği kuralı gibi görünüşte nötr ve herkes için geçerli bir önlemin veya kuralın başörtüsü takan öğrenciler gibi bir grup üzerinde orantısız bir etkiye sahip olması dolaylı ayrımcılığa yol açabilir ve bu durumda ayrımcılık amacı olmadığını kanıtlama yükü devlete düşer.²⁹

Alevilerin inançlarını çocuklarına okullarda aktarmaları talebi

Uluslararası insan hakları hukuku devletler için tüm inançlara yönelik din veya inanç eğitimi sağlama yükümlülüğü doğurmaz. Fakat Türkiye’de olduğu gibi sadece belirli bir dinî inanca yönelik olarak okullarda din eğitimi sağlandığı takdirde, bu farklı muamelenin nesnel kriterlerle açıklanması gerekecektir. Aksi takdirde ayrımcılık yasağı ihlal edilmiş sayılır. Bazı Alevi grupların okullarda kendi inançları doğrultusunda seçmeli bir ders sağlanması talepleri bu çerçevede okunmalıdır.

Seçmeli din dersleriyle ilgili mevzuat değişikliği yapıldığı sırada İslam dışında başka dinler ve Alevilik hakkında derslerin seçmeli dersler havuzuna eklenmesi gündeme gelmiş olsa da, Alevilik üzerine bir seçmeli ders kararı alınması ve/veya müfredat ve malzeme hazırlığıyla ilgili herhangi bir adım atılmamıştır. Bu nedenle Alevilerin inançlarını yeni nesillere aktarmalarının yolu halihazırda aile ve cemevi çerçevesinde verilen eğitimlerden oluşmaktadır.

Okullarda seçmeli Hristiyanlık dersi verilmesiyle ilgili gelişmeler de ilkeli bir politikaya işaret etmekten uzak. Nitekim bu konuda MEB tarafından oluşturulan ve Türkiye’deki farklı Hristiyan geleneklerden gelen ilahiyat eğitimi uzmanlarından oluşan bir ekip müfredat çalışması yapmış ve Talim Terbiye Kurulu’na sunulmuştur. Ancak seçmeli Hristiyanlık dersi azınlık okullarında öğrenim gören Hristiyan öğrencilere yönelik olarak planlanmış fakat hayata geçirilmemiştir.³⁰ Zira azınlık okullarında zaten ilgili din eğitimi bulunduğu için böyle bir seçmeli ders talepleri olmadığı gibi talep konusu olan diğer okullarda seçmeli Hristiyanlık dersi.

Gayrimüslim ebeveynlerin muafiyet sistemi ve TEOG eleştirisi

DKAB dersleri din eğitimi niteliğini koruduğu ve zorunlu müfredatın bir parçası olduğu süreçte ayrımcılık içermeyen bir muafiyet sisteminin veya ebeveyn veya yasal vasilerin isteklerine uygun alternatif derslerin verilmesinin güvence altına alınması şarttır.

Halihazırda DKAB derslerinden muafiyet hakkı Musevi ve Hristiyan öğrencilerle sınırlı.³¹

²⁹ AİHM, DH / Çek Cumhuriyeti, Başvuru No. 57325/00, 13.10.2007. Söz konusu davada istatistikler Roman çocukların özel okullarda toplandığını gösteriyordu. Bunun amacı eğitim desteği sağlamak gibi iyi bir niyet içerebilecek olsa bile Mahkeme bunun Roman çocukların dışlanmasının bir aracı olduğunu ve etkili usul güvencelerinin bulunmadığını tespit etmiştir. Ebeveynlerin bu okullarda yerleştirmeye izin vermiş olması da savunma olarak kabul edilmedi. AİHM ırk temelli ayrımcılığa maruz kalmama hakkından feragat edilmesinin kabul edilebilir olmadığına karar verdi.

³⁰ Bianet, "Azınlık Okullarında Hristiyan Din Bilgisi Dersi", 9 Ekim 2014.

³¹ 9 Temmuz 1990 tarihli Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulu kararına göre, Hristiyan ve Musevi öğrenciler söz konusu dinlere bağlı olduklarını beyan ettikleri takdirde din kültürü ve ahlak bilgisi derslerine girmeye mecbur edilemez. Ancak, bu öğrenciler din kültürü ve ahlak bilgisi derslerine girmeyi istedikleri takdirde, yasal temsilcilerinin yazılı taleplerini sunmaları gerekir.

Zorunlu DKAB dersinin dinler hakkında bir ders olmak yerine, belirli bir dini -dinin içinden ve sahiplenerek- öğretmesi ve Hristiyan ve Musevi öğrenciler dışında tüm öğrenciler için zorunlu olması açısından eşitlik ilkesi ve ayrımcılık yasağına aykırılık oluşturur. Nitekim AİHM'nin Zengin grubu kararları da bu tespite dayanmaktadır. Bu durum sadece Aleviler için değil, ateistler ve İslam'ı MEB tarafından öğretildiği şekilde benimsemeyen ve farklı geleneklere veya farklı dindarlık düzeylerine sahip kişiler için de geçerlidir. AİHM benzer ihlallerin oluşmaması için isteğe bağlı ve ayrımcılık içermeyen bir muafiyet sisteminin kurulmasını bir genel önlem olarak sunmaktadır.³²

Okullarda zorunlu din derslerinden muafiyet hakkı sınırlı bir şekilde ancak 1990 yılında kabul edilmiştir. Temmuz 1990 tarihli Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulu kararına göre, sadece Hristiyan ve Musevi öğrenciler, söz konusu dinlere bağlı bulduklarını beyan ettikleri takdirde DKAB derslerine girmeye mecbur edilemez. Bu öğrencilerin DKAB derslerini almayı istemeleri durumunda yasal temsilcilerinin yazılı taleplerini sunmaları gerekir. Mevcut uygulama, genel olarak, öğrencinin din hanesinde Hristiyan veya Musevi yazılı olan kimliğinin fotokopisini bir dilekçeyle birlikte her yıl okul yönetimine sunmasını içerse de bu uygulama okuldan okula değişiklik göstermektedir. Örneğin, Protestan Kiliseler Derneği'nin 2017 yılı raporuna göre bazı okullar muafiyet hakkının kullanılabilmesi için vaftiz belgesi istemiştir.³³ Ayrıca aynı rapor, sonradan Hristiyanlığa geçen kişilerin kimliklerinde bulunan İslam ibaresini ayrımcılık riski nedeniyle değiştirmekten çekindiklerini, bu nedenle Hristiyan oldukları halde muafiyet hakkından yararlanamadıklarını da ifade etmektedir.³⁴ Özel okullar muafiyet hakkının kullanımına ilişkin sorunu eğitim öğretim yılı başında tüm velilere muafiyet sistemini anlatan bir yazıyla birlikte dilekçe örneği dağıtma, okulun ilk yılında verilen muafiyet talep yazısının aynı okulda sonraki yıllar için de geçerli sayma ve bu sayede tekrar tekrar başvuru yapma gereksinimini ortadan kaldırma gibi pratiklerle daha çocuk dostu bir şekilde çözebilirken devlet okullarındaki aynı durumda çocuklar için koşullar daha zor olabilmektedir.

Muafiyet hakkını kullanan öğrencilere alternatif bir ders sunulmadığı için karnelerinde DKAB dersiyle ilgili "muaf" ibaresi yer alır. Bu şekilde öğrenci herhangi bir nedenle karnesini kişi veya kurumlara sunduğunda hem gayrimüslim olduğunu açıklama durumunda kalmaktadır, hem de yukarıda açıklandığı gibi DKAB dersinden muaf olan öğrenci TEOG sınavında muafiyetinden ötürü diğer öğrencilere göre eşitsiz bir duruma düşmektedir. Azınlık okullarında alternatif sorular hazırlanmasıyla bu eşitsizlik belli ölçüde giderilmiş olsa da, azınlık okulları dışındaki okullara devam eden öğrenciler mağdur olmaya devam etmektedir. Alevi, Bahai, ateist, agnostik veya DKAB dersi içeriğine eleştirel yaklaşan Sünni Müslüman ailelere mensup öğrenciler DKAB derslerinden muaf olamamaktadır.

Gayrimüslim ebeveynler tarafından dile getirildiği gibi muafiyet hakkının kullanılması sırasında da hak ihlaline yol açabilecek durumlar ortaya çıkabilmekte ve bu tür durumların ortaya çıkabileceği kaygısı ciddi bir şekilde hissedilmektedir. Nitekim, muaf olan öğrencilerin DKAB dersi sırasında okulda bulunma koşullarının dikkati üzerlerine çekmesi, öğretmenleri

³² AİHM, Mansur Yalçın ve Diğerleri / Türkiye, Başvuru No. 21163/11, 16.09.2014.

³³ Protestan Kiliseler Derneği, 2016 Hak İhlalleri Raporu, 30.01.2017.

³⁴ A.g.e.

veya diğer öğrenciler tarafından damgalanmaları veya bunun yaşanabileceği algısı gayrimüslim ebeveynlerin çocuklarını mümkün olduğunca devlet okullarından farklı bir okula gönderme arzusunda kendisini gösteriyor. Türkiye farklı din ve mezheplere mensup öğrenciler için benzer bir dersi sağlamayarak eşitlik ilkesinden ödün verdiği gibi, muafiyeti sadece Hristiyan ve Musevi öğrencilere tanınmasıyla da ayrımcılık yasağını ihlal ediyor.

Muafiyetle ilgili önemli diğer bir konu, din dersinden muaf olmak için dinin açıklanmasının zorunlu olmaması kuralıdır. Mevcut uygulamada muafiyet hakkından yararlanabilmek için eğitim öğretim yılı başında bir dilekçe ile birlikte öğrencinin kimliğinin fotokopisinin okul idaresine sunulması gerekmektedir. Öğrencinin kimliğinin din hanesinde Hristiyan veya Musevi yazılı olması şarttır. Bu durumda 2006 yılında yapılan mevzuat değişikliğiyle kimliklerde din hanesinin boş bırakılabilmesi imkanı bu öğrencilere tanınmayacaktır. Dolayısıyla öğrenci ya kimlikteki din hanesini boş bırakıp muafiyet imkanından yararlanamayacak ya da din hanesine dinini kaydettirecek ve günlük yaşamında kimliğini kullandığı alanlarda dinini açıklamak zorunda kalacaktır. Ayrıca kimlikte din hanesinde İslam yazmaması yaşamın farklı alanlarında olduğu gibi eğitim hakkı ve inanç özgürlüğü hakkının kullanımı sırasında ayrımcılık riski oluşturabilmektedir.

Yukarıda da belirtildiği gibi AİHM, Polonya'yla ilgili bir davada okulda muafiyet olanağı olduğu halde, muafiyet hakkını kullanan öğrenciler için alternatif derslerin sunulmamasından ötürü öğrencinin okul hayatı boyunca karnesinde "din/ahlâk" alanının boş bırakılmasının, din veya inancını açıklamama hakkını zedeleyecek şekilde haksız bir damgalanmaya maruz kalmasına" neden olduğu gerekçesiyle Madde 9'la birlikte Madde 14'ün ihlal edilğine karar vermiştir.³⁵ Bu karar ışığında Türkiye'de de DKAB derslerinden muaf olan öğrencilerin karnelerinde DKAB karşısında yazılan "muaf" ibaresi öğrencinin damgalanmasına yol açar ve AİHM içtihadı dikkate alındığında AİHS ile uyumlu bir uygulama sayılamaz.

Muafiyetin bir sonucu olarak TEOG sınavında DKAB derslerinden muaf öğrenciler dezavantajlı duruma düşebilmektedir. Bu eşitsizliğin giderilmesi amacıyla Kamu Denetçiliği Kurumu'na (KDK) yapılan bir başvuru üzerine, alınan kararda Ağırlıklandırılmış Ortak Sınav Puanının hesaplamasında kullanılan Ağırlık Katsayısının, DKAB dersinden muaf olan ve muaf olmayan öğrenciler açısından farklı hesaplanmasının öğrencilerin eşit bir biçimde rekabet etmelerine engel teşkil ettiği gibi, bu durumun öğrenciler ve velileri tarafından öngörülmesinin beklenemeyeceği tespit edilmiştir. Sonuç olarak, bu uygulama ile öğrencilerin bilgi, beceri, yetenek ve kazanımlarına daha uygun bir orta öğrenim kurumunda eğitim görme hakkının, dolayısıyla Sözleşme'nin 14. Maddesiyle birlikte Sözleşme'nin 1 No.lu Ek Protokolü'nün 2. Maddesi'nin de ihlal edildiği sonucuna varılmıştır.³⁶

Ancak KDK kararına ve öğrenci ve ebeveynlerin taleplerine karşın idare bu durumu düzeltecek bir adım atmamıştır. Bunun yerine azınlık okullarındaki öğrencilere Hristiyanlık ve Musevilik hakkında alternatif sorular hazırlanması yoluna gidilmiş, bu çocuklar için mağduriyet ortadan kaldırılmıştır. Musevi cemaatinin talebi üzerine, 2014-2015 eğitim öğretim yılında ilk

35 AİHM, Grezelak / Polonya, Başvuru No. 7710/02, 15.06.2010.

36 Kamu Denetçiliği Kurumu, Şikayet No. 2014/3164, 2.10.2014.

kez sınavlarda Musevi öğrencilere din dersleri soruları yöneltilmiştir. MEB, Ermeni, Rum ve Süryani okullarında da aynı yöntemin uygulanması için, okul yönetimlerinden yazılı başvuru istemiştir. Bunun üzerine, Vakıflar Arası İletişim ve Dayanışma Platformu'nun (VADİP) Eğitim Komisyonu yazılı olarak başvuru yapmış,³⁷ ve aynı yöntem uygulanmaya başlanmıştır. Diğer okullarda DKAB derslerinden muaf olan çocuklar için ise mağduriyet devam etmektedir.

2015'te açıklanan TEOG puan hesaplamaları yapılırken DKAB dersinden muaf azınlık öğrencilerinin bu dersin sınavına girmiş ve sıfır almış gibi hesaplandığı ve bu nedenle puanlarının düşük olduğu saptanmıştır.³⁸ MEB tarafından DKAB derslerinden muafiyet başvuruları sisteme geç girilen bu 519 öğrencinin puanları yeniden hesaplanarak sisteme girilmiştir.³⁹ Bu sırada TEOG puanları temel alınarak diğer öğrenciler için yerleştirmeler yapıldığı ve böylece bazı okulların kontenjanları dolduğu için öğrenciler dezavantajlı duruma düşmüştür.

Sonuç

Okullarda çoğulculuğun ve din veya inanç özgürlüğü hakkının herkes için güvence altına alınması için köklü değişime gereksinim olduğu apaçık görülmektedir. Bu değişimin sadece Aleviliği veya zorunlu DKAB derslerini merkeze alınarak gerçekleşmesi mümkün değildir. Aksine, Türkiye'nin din ve inanç yapısının ve taleplerinin çeşitliliğini ve çocuğun üstün yararını merkeze alarak insan hakları hukuku standartlarıyla uyumlu çözümler geliştirilmelidir.

---

³⁷ Agos, "El Yordamıyla TEOG", 20 Ocak 2015.

³⁸ Cumhuriyet, "TEOG'da İkinci Skandal... Puanlar Yeniden Hesaplanacak İddiası", 29 Haziran 2015.

³⁹ Anadolu Ajansı, "TEOG'da 519 Öğrencinin Puanı Yeniden Hesaplandı", 30 Haziran 2015.

PODEM Raporları

Darbe Girişiminden Referandum Sürecine: Diyarbakır'dan İzlenimler

Vahap Coşkun

15 Temmuz'dan Bugüne Alevilerin Gündemi

Mar 13

Avrupa'da 'Türkiyeli' Olmak: Kimlikler, Bireyler, Vatandaşlar

April 17, 2018, Etyen Mahçupyan

PODEM

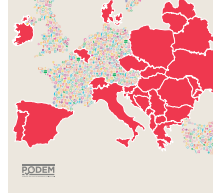
DARBE GİRİŞİMİNDEN REFERANDUM SÜRECİNE: DİYARBAKIR'DAN İZLENİMLER

Vahap Coşkun

15 Temmuz Sonrası Türkiye'de Laik Kesim: Tartışmalar, Duygular ve Beklentiler

Sabiha Senyücel Gündoğar, Aybars Görgülü

15 TEMMUZ SONRASI TÜRKİYE'DE LAİK KESİM: TARTIŞMALAR, DUYGULAR VE BEKLENTİLER

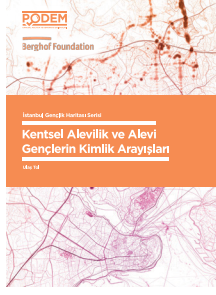
Sabiha Senyücel Gündoğar, Aybars Görgülü

AVRUPA'DA YAŞAYAN TÜRKİYE KÖKENLİ GENÇLER: ALEVİLİK/SÜNNİLİK TEMELİNDE KİMLİK, AİDİYET, SOSYAL HAYAT, SİYASET

Ahmet Taşgın, Aybars Görgülü, Bekir Berat Özipek, Beril Bahadır, İbrahim Bahadır, Vahap Coşkun

AVRUPA'DA YAŞAYAN TÜRKİYE KÖKENLİ GENÇLER: ALEVİLİK/SÜNNİLİK TEMELİNDE KİMLİK, AİDİYET, SOSYAL HAYAT, SİYASET

Beril Bahadır, Nuhut Muğurtay, Rüştü Hacıoğlu

KENTSEL ALEVİLİK VE ALEVİ GENÇLERİN KİMLİK ARAYIŞLARI

Ulaş Tol

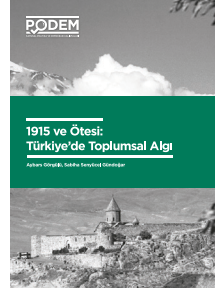
TÜRKİYE'DE GENÇLİĞİN ŞİYASALLAŞMA BİÇİMLERİ: KESİMLER ARASI BİR KARŞILAŞTIRMA

Etyen Mahçupyan

TOPLUMSAL BARIŞ İÇİN BÖLGESEL KALKINMA: İSTANBUL VE DİYARBAKIR İŞ DÜNYASINDAN İZLENİMLER

Beril Bahadır

1915 VE ÖTESİ: TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL ALGI

Aybars Görgülü, Sabiha Senyücel
Gündoğar

çocukları
ütması
lerle
işim
inlikler
yetler
yapı Eksikliği
Gelişim
iler
raç
deye Engel

Baskıcı Olma
Zorunlu O
Manevi
Gelişim
Seçmeli
Dersler

Kaliteli Eğitim ve Çeşitli
Pratiğe Yansımaması
Yüzeysellik
Eğitimin
Yetersizliği
Öğretmen Kalitesi
Sınav Dayalı Din Eğitimi
Evde Okul

Güzel
Ahlak
Ezberci
Eğitim

Dersin Sevdirilmemesi
Dini Hassasiyetler
Dini Sevmek
Dersin Önemsiz
Görülmesi
Velilerle İletişim
Ayrımcılık
Dinin se
Zorunlu

Etik Değerler
Çocukları
Soğutması
Velilerle
İletişim

Baskıcı Olmayan Eğitim
Zorunlu Olması
Baskıcı Olma
Zorunlu O
Manevi
Gelişim
Seçmeli
Dersler

Dini Hassasiyetler
Dini Etkinlikler
Okulda Altyapı Eksikliği
Manevi Gelişim
Dini bilgiler
Siyasi Araç
Özgür İradeye Engel

Yetersiz
Ders
Saati

Evde Okul

Öğretmen Kalitesi
Sınav Dayalı Din Eğitimi
Ayrımcılık

Muafiyet imkanı
Ezberci Eğitim

Dini Hassasiyetler

Yetersiz
Ders
Saati

Evde Okul

Öğretmen Kalitesi
Sınav Dayalı Din Eğitimi
Ayrımcılık

Muafiyet imkanı
Ezberci Eğitim

PODEM

Kamusal Politika ve Demokrasi Çalışmaları
Public Policy and Democracy Studies

ISBN: 978-605-67530-0-8

Kore Şehitleri Cad. No: 38/3
Zincirlikuyu, 34394, İstanbul
T +90 212 217 75 65-66
F +90 212 347 18 86
E info@podem.org.tr
www.podem.org.tr

